HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA 90

THE

KUMARA SAMBHAVA

OF

KĀLIDĀSA

Containing

Text, Pumsavani Commentary in Sanskrit, Giving Prose Order, Change of Voice, Exhaustive Grammatical and Explanatory Notes, Purport in Sanskrit and Hindi Translation

BY

Pt. GANGADHARA SASTRI BHARADVAJA

AND

AN INTRODUCTION AND CRITICAL NOTES IN HINDI

BY

Pt. N. Kantanatha Sastri Telang, M. A.

Professor, Oriental College, B. H. U.

Chowkhamba Sanskrit Series Office

VARANASI-221001 (India)

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

९०

महाकविकालिदासविरचितं

कुमारसम्भवम्

'पुंसवनी' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः—

श्री पं० गङ्गाधरशास्त्री भारद्वाजः

सम्पादकः—

श्री पं० कान्तानाथशास्त्री तेलंग, एम. ए.

(प्राध्यापक : काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

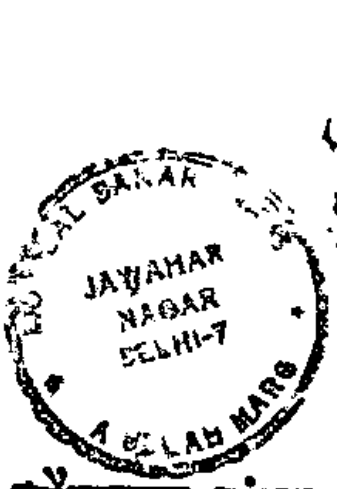

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९७६

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : षष्ठ, वि० सं० २०३३

मूल्य : १-४ सर्ग ८-०० (प्रत्येक सर्ग २-००),
पंचम सर्ग २-५०, १-७ सर्ग १४-००

2|50.

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
Post Box 8, Varanasi-221001 (India)
Phone : 63145

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन
के०३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० १३८, वाराणसी—२२१००१ (भारत)

कुमारसम्भवम्

अथ पञ्चमः सर्गः

इत्थं कामदहनप्रसङ्गागतं रतिप्रलापवृत्तमुपसंहृत्याधिकारिकं वृत्तं स्वावसरेऽवतारयति—

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

कामारि से हो खिन्न आँखों में सलिल भरने लगी ।
प्रिय मधुर निज सौन्दर्य की निन्दा उमा करने लगी ॥

अन्वयः—पार्वती तथा समक्षं मनोभवं दहता पिनाकिना भग्नमनोरथा सती हृदयेन रूपं निनिन्द, हि चारुता प्रियेषु सौभाग्यफला भवति ।

व्याख्या—पार्वती=उमा, तथा=तेन प्रकारेण, समक्षम्=पुरतः, मनोभवं=कामदेवं, दहता=भस्मीकुर्वता, पिनाकिना=महेश्वरेण, भग्नमनोरथा=खण्डिताऽभिलाषा, सती=भवन्ती, हृदयेन=मनसा, रूपं=सौन्दर्यम्, निनिन्द=निन्दितवती, धिक् मे रूपं यद् हरमनोहरणाय न समर्थमिति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तं चैतत् इत्याह-चारुता=सौन्दर्यं, प्रियेषु=वल्लभेषु, सौभाग्यफला=प्रियवाञ्छलभ्यफला, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—पार्वती=पर्वतस्याऽपत्यं स्त्री पार्वती, 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप् । समक्षम्=अक्ष्णोः समीपम् समक्षम्, 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि०' इत्यादिना अव्ययीभावः 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति गणसूत्रे सम्पूर्वस्य अक्षिशब्दस्य पाठात् 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति सूत्रेण समासान्तष्टच् । मनोभवं=मनसि भवतीति मनोभवः, तं मनोभवम् । दहता=दहतीति दहन्, तेन दहता, 'दह् भस्मीकरणे' इति धातोः शतृप्रत्ययः । पिनाकिना=पिनाकः अस्याऽस्तीति पिनाकी, तेन पिनाकिना । भग्नमनोरथा=भग्नः=नष्टः, मनोरथः=हरप्राप्तिरूपोऽभिलाषः, यस्याः सा भग्नमनोरथा, 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः । सती=अस्तीति सती, 'अस भुवि' इति धातोः शतृप्रत्ययः, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययः । हृदयेन=चित्तेन, 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तम्' इत्यमरः । चारुता=चारोर्भावश्चारुता, तल्प्रत्ययः । प्रियेषु=प्रीणन्तीति प्रियाः, तेषु प्रियेषु, वैषयिकी सप्तमीयम् । सौभाग्यं फलं यस्याः सा सौभाग्यफला । अथाऽस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तं 'अतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ।

भावार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनः प्रत्यक्षं कामदेवं भस्मावशेषतामेव प्रापयता हरेण भाविहरजायात्वलक्षणमनोरथस्य भङ्गं प्रापितत्वात्, पार्वती स्वकीयं स्वाभाविकं सौन्दर्यं मनसा निन्दितवती। प्रियविषयकं सौभाग्यमित्येकमेव हि सुन्दरतायाः फलं, तदभावे किं रूपसम्पदेति भावः।

भाषा—हर के कोपानल से कामदेव को अपनी आँखों के सामने जलकर खाक होते हुए देखकर, पार्वती की शिवजी की स्त्री होने की आशा भग्न हुई। तब वह अपनी स्वाभाविक सुन्दरता को कोसने लगी। यदि अपने प्रियतम को ही रिझा न सकी तो व्यर्थ सौन्दर्य से फल ही क्या?

अथाऽलौकिकयोर्नायकयोस्तथाविधमेव प्रयोज्योपावर्तनविधिमवतारयति—

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः॥ २॥

तप से सुछवि को सफल करने के लिये की कामना।
पर-मार्ग से कैसे मिलेगा प्रेम-पति मृदुता-सना॥

अन्वयः—सा समाधिम् आस्थाय तपोभिः आत्मनः अवन्ध्यरूपतां कर्तुम् इयेष। अन्यथा तथाविधं प्रेम तादृशः पतिश्च तद् द्वयं कथं वा अवाप्यते।

व्याख्या—सा=पार्वती, समाधिम्=एकाग्रताम्, आस्थाय=अवलम्ब्य, तपोभिः व्रतविशेषैः, वक्ष्यमाणैरिति शेषः। आत्मनः=स्वस्य, अवन्ध्यरूपतां=सफलसौन्दर्यं, कर्तुं=विधातुम्, इयेष=इष्टवती, इच्छतिरत्रेत्यर्थः। अन्यथा=अन्यप्रकारेण, लौकिकोपावर्तनमात्रेणेत्यर्थः। तथाविधं=तादृशं, प्रेम=स्नेहः, येन अर्धाङ्गहरा शिवस्य भवेदिति यावत्। तादृशः=तथाविधः, पतिश्च=स्वामी च, यो मृत्युञ्जय इति यावत्। तत् द्वयं=तत् उभयं, कथं वा=केन प्रकारेण वा, अवाप्यते=प्राप्यते।

व्युत्पत्तिः—आस्थाय=आङ्पसर्गपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः क्त्वा, तस्य ल्यबादेशः। अवन्ध्यरूपताम्=न वन्ध्यमवन्ध्यम्। अवन्ध्यं च यद्रूपम्, अवन्ध्यरूपम्, तस्य भावः अवन्ध्यरूपता, ताम् अवन्ध्यरूपताम्। यद्वा अवन्ध्यं रूपं यस्याः सा अवन्ध्यरूपा, तस्याः भावः अवन्ध्यरूपता, ताम् अवन्ध्यरूपताम्। 'स्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावः। तथाविधं=तथा विधा यस्य तत् तथाविधम्। प्रेम='प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः। द्वयम्=द्वौ अवयवौ यस्य तद् द्वयं, 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप्, तस्य 'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा' इति अयजादेशो विकल्पात्, पक्षे द्वितयमित्यपि।

अत्राह मनुः—'यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुष्करम्।
तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥' इति (११।२३८)

भावार्थः—सा पार्वती चित्तैकाग्र्यमवलम्ब्य तपश्चर्याभिः हरप्राप्तिरूपस्वमनोर-

यस्य साफल्यं प्रापयितुमिच्छितवती। तद्भावे स्वशरीरार्द्धप्रदः पत्युः स्नेहः, अनन्यनारीभाक पतिश्चेत्येतद् द्वयं कथं लभ्यते, न कथञ्चिदपीति भावः।

भाषा—तब पार्वती ने एकाग्रचित्त से तपश्चर्या करके अपनी अभिलाषा को सफल करने की इच्छा की। तपस्या के बिना पति का तादृश उत्कृष्ट प्रेम तथा शिव जैसे पति, यह दोनों कैसे मिल सकते हैं?

अथ पार्वत्याः कार्यसाधनक्षमं स्थिरव्यवसायत्वं वर्णयितुमुपक्रमते—

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम्।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रताम् ॥ ३ ॥

तप के लिये व्याकुल तथा हर-प्रेम में अतिशय पगी।
मेना मना करती उमा को यों वचन कहने लगी॥

अन्वयः—मेना गिरीशप्रतिसक्तमानसां तपसे कृतोद्यमां सुतां निशम्य एनां वक्षसा परिरभ्य महतः मुनिव्रतात् निवारयन्ती 'सती' उवाच।

व्याख्या—मेना = मेनका, हिमालयपत्नीत्यर्थः। गिरीशप्रतिसक्तमानसां = हरासक्तचित्तां, तपसे = तपश्चरणाय, कृतोद्यमां = विहितोद्योगां, सुतां = पुत्रीं, गौरीमित्यर्थः। निशम्य = श्रुत्वा, एनां = पार्वतीं, वक्षसा = उरसा, परिरभ्य = आलिङ्गय, महतः = बृहतः, मुनिव्रतात् = तपसः, निवारयन्ती, सती उवाच = अब्रवीत्।

व्युत्पत्तिः—गिरीशप्रतिसक्तमानसां = गिरेः ईशः, गिरीशः, 'भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः' इत्यमरः। गिरीशे प्रतिसक्तं गिरीशप्रतिसक्तं, मन एव मानसं, मनश्शब्दात् स्वार्थे अण्। गिरीशप्रतिसक्तं मानसं यस्याः सा गिरीशप्रतिसक्तमानसा, तां गिरीशप्रतिसक्तमानसां। कृतोद्यमां = कृतः उद्यमः यया सा कृतोद्यमा, तां कृतोद्यमां। मुनिव्रतात् = मुनेः व्रतम् मुनिव्रतं, तस्मात् मुनिव्रतात्। निवारयतीति निवारयन्ती, शतृप्रत्ययः।

मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् 'वारणार्थानामीप्सितः' इति नाऽपादानत्वं, तथाऽपि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वमेव स्यात्। यथाऽऽह भाष्यकारः-'यच्च मिथ्यासंप्राप्य निवर्तते तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति प्रसिद्धम्।' इति मल्लिनाथः।

वस्तुतस्तु भाष्यादौ वारणार्थानामिति सूत्रे कर्तुरित्यनुवृत्तेरप्रदर्शितत्वात् प्रकृते मेनायास्तदनाप्सितत्वेऽपि पार्वत्या मुनिव्रतस्याभीप्सितत्वात् वारणार्थानामित्यनेनैवापादानत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति बोध्यम्।

भावार्थः—अथ माता मेना सुतां पार्वतीं तपश्चरणकृतनिश्चयां हरासक्तचित्तां च तत्सखीमुखादवगम्योरसा गाढमालिङ्गयात्यन्तदुश्चरात्तपसः प्रतिषेधं कुर्वती सती वक्ष्यमाणं जगादेति भावः।

भाषा—जब पार्वती की सखी के द्वारा मेना को यह बात मालूम हुई कि पार्वती का चित्त हर में आसक्त हो गया है और वह तपस्या करने के लिये कृत-सङ्कल्पा है, तब वह अपनी पुत्री को गले से लगाकर तपस्या से निवृत्त करने के लिये इस प्रकार बोलने लगी ।

क्लेशेन विनापि मनीषितसिद्धिप्रदं कर्मान्तरमुपदर्शयति

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥

अभिलषित सुर हैं, भवन में, तप है कहाँ तन है कहाँ ।
करता शिरीष सहन भ्रमर पद, भार खग-पद का कहाँ ॥

अन्वयः—हे वत्से ! मनीषिताः देवताः गृहेषु सन्ति । तपः क्व ? तावकं वपुश्च क्व ? पेलवं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य पदं सहेत, पतत्रिणः पुनः पदं न सहेत ।

व्याख्या—हे वत्से = हे पुत्रि ! मनीषिताः = अभीष्टाः, देवताः = देवाः, गृहेषु = भवनेषु, सन्ति = विद्यन्ते । त्वं ता आराधय इति शेषः । तपः = नियमव्रतं, क्व = कुत्र ? तावकं = त्वदीयं, वपुश्च=शरीरं च, क्व = कुत्र ? पेलवं=कोमलं, शिरीषपुष्पं= शरीषकुसुमं, भ्रमरस्य = भृङ्गस्य, पदं = चरणस्थितिं, सहेत = मर्षयेत् , पतत्रिणः पुनः = पक्षिणस्तु, पदं = चरणस्थितिं, न सहेत = मर्षयेत् ।

व्युत्पत्तिः—मनीषिताः = मनस ईषा मनीषा, 'अचोऽन्त्यादि टि' इति अत्रभागस्य टिसंज्ञा, ततः 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इति पररूपत्वम् । देवता=देवा एव देवताः, स्वार्थे तल् । 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्' इत्यमरः । गृहेषु = 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः । तावकं=तव इदं तावकं, 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इत्यण् प्रत्ययः, 'तवकममकावेकवचने' इति तावकादेशः, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिश्च । पेलवं = 'पेलवं कोमलम्' इति त्रिकाण्डशेषः । शिरीषपुष्पं = शिरीषस्य पुष्पं शिरीषपुष्पं । भ्रमरस्य = 'भ्रम् अनवस्थाने' इति धातोः 'अतिकमिभ्रमिचमि' इत्युणादिसूत्रेणाऽरच् प्रत्ययः । सहेत = 'षह् मर्षणे' इति धातोर्विधिलिङ् । पतत्रिणः = पतत्रम् अस्ति अस्य इति पतत्री, तस्य पतत्रिणः, इनिप्रत्ययः । 'पतत्रिपक्षिपतगपतत्पत्ररथाऽण्डजाः' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्द्धे विषमालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

'क्वचिद् यदतिवैषम्याच्च श्लेषो घटनामियाद्' इति ।
उत्तरार्द्धे तु सादृश्यनिमित्तोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तयोश्च संसृष्टिः ॥

भावार्थः—हे पुत्रि ! इष्टार्थप्रदाः प्रतिमारूपेण वर्तमाना इन्द्राण्याद्याः देवताः स्वगृहेष्वेव विद्यमानाः सन्ति, ता एव यथेष्टं पूजय । कठिनशरीरैर्मुनिभिरेव कर्त्तुं शक्यमिदं तपः क्व ? अत्यन्तकोमलं तव शरीरञ्च क्व ? यथा भ्रमराक्रमणक्षमं शिरीषकुसुमं

पिकायवस्थानं न सहते। तथा कोमलतरं तव शरीरं कठिनशरीरसाध्यं तपश्चरितुमक्षममेवेति भावः।

भाषा—हे पुत्रि! तुम घर में रहकर ही इन्द्राणी आदि देवताओं की प्रतिमाओं की पूजा करो। कहां यह शारीरिक कष्टसाध्य मुनिजनोचित तपस्यारूप कार्य, और कहाँ तुम्हारा यह फूल के समान अत्यन्त मृदु शरीर। शिरीषपुष्प के ऊपर केवल भ्रमर ही बैठ सकता है, दूसरे पक्षिगण यदि उस पर बैठना चाहें तो वह सहन नहीं कर सकता।

इत्थं प्रवृत्तस्य जननीवचनस्य स्थिरव्यवसायायां पार्वत्यां वैफल्यमाह—

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

मेना न रोक सकी उमा को कठिन तप उद्योग से।
रुकता अधोमुख जल न हटता मन न ईप्सित भोग से॥

अन्वयः—इति अनुशासती मेना ध्रुवेच्छां सुताम् उद्यमात् नियन्तुं न शशाक। ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत्।

व्याख्या—इति=एवम्, अनुशासती=उपदिशन्ती, मेना=हिमवत्पत्नी, ध्रुवेच्छां=स्थिरव्यवसायां, सुतां=पुत्रीं, पार्वतीमित्यर्थः। उद्यमात्=उद्योगात् मुनिव्रतोद्योगादित्यर्थः। नियन्तुं=निवारयितुं, न शशाक=न समर्था अभूत। ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम्=इष्टार्थदृढनिश्चयं, मनः=चित्तं, निम्नाभिमुखं=निम्नप्रवणं, पयश्च=जलं च, कः, प्रतीपयेत्=प्रतिकूलयेत्, न कोऽपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—अनुशासती=अनुशास्तीति अनुशासती, अनूपसर्गपूर्वकात् 'शासु अनुशिष्टौ' इति धातोः शतृप्रत्ययः, 'जश्शसिङसिङसामिनात्स्याः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा, ततः 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुडिनिषेधः। अनन्तरं स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्। ध्रुवेच्छां=ध्रुवा इच्छा यस्याः सा ध्रुवेच्छा, तां ध्रुवेच्छाम् 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः। ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयम्=ईप्सितश्चासौ अर्थः ईप्सितार्थः, स्थिरः निश्चयः यस्य तत् स्थिरनिश्चयम्, ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयम् ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं, तत्। निम्नाभिमुखं=निम्ने अभिमुखं निम्नाभिमुखं, तत्। निम्नप्रदेशं प्रत्यभिमुखं कृतप्रवाहमित्यर्थः। पयः='पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः। अत्र दीपकाऽनुप्राणिताऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः।

भावार्थः—पूर्वोक्तप्रकारेणोपदिशन्ती मेना स्वपुत्रीं पार्वतीं मुनिव्रतोद्योगात् निवर्तयितुं न शक्ताऽभूत्। अभीष्टवस्तुनि दृढनिश्चयं मानसमधःप्रदेशाभिमुखं कृतप्रवाहं जलञ्च कः प्रतिनिवर्तयेत्। न कोऽपीति भावः।

भाषा—इस प्रकार उपदेश करने पर भी मेना स्वकीयकन्या पार्वतीको मुनिव्रत

अर्थात् तपस्या करने के सङ्कल्प से निवृत्त नहीं कर सकी। मन के स्थिर संकल्प को तथा नीचे की ओर जानेवाले जल के प्रवाह को कौन रोक सकता है।

एवमङ्कुरितस्य पार्वत्या उत्साहस्य वृद्धिं वर्णयति—

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचताऽरण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

हिम गिरि सुता ने आलि द्वारा जनक से अभिलाष की ।
अपनी तपस्या के लिये की याचना वनवास की ॥

अन्वयः—कदाचित् मनस्विनी सा मनोरथज्ञं पितरम् आसन्नसखीमुखेन फलोदयान्ताय तपःसमाधये आत्मनः अरण्यनिवासम् अयाचत ।

व्याख्या—कदाचित् = कस्मिंश्चित्समये, मनस्विनी = स्थिरचित्ता, सा=पार्वती, मनोरथज्ञम्=अभिलाषाऽभिज्ञं, पितरं=तातं, हिमालयमित्यर्थः । आसन्नसखीमुखेन= आसन्नसख्युपायेन, फलोदयान्ताय = फलोत्पत्त्यवधये, तपःसमाधये = तपोनियमाऽर्थम्, आत्मनः = स्वस्य, अरण्यनिवासं=वनवासम्, अयाचत=याचितवती ।

व्युत्पत्तिः—मनस्विनी = प्रशस्तं मनः अस्या अस्तीति मनस्विनी मनःशब्दात् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः, तदन्तात 'ऋन्नेभ्यो ङीप' इति ङीप् । मनोरथज्ञं = मनोरथं जानातीति मनोरथज्ञः, तं मनोरथज्ञम् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । आसन्नसखीमुखेन = आसन्ना चासौ सखी आसन्नसखी, 'समीपे निकटाऽऽसन्नसंनिकृष्टसनीडवत्' इति 'आलिः सखी वयस्या च' इति चाऽमरः । आसन्नसख्या मुखम् आसन्नसखीमुखं, तेन आसन्नसखीमुखेन 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः । फलोदयाऽन्ताय=फलस्य उदयः फलोदयः, सः अन्तः=अवधिः, यस्य स फलोदयाऽन्तः, तस्मै फलोदयान्ताय । तपःसमाधये=तपसः समाधिः तपःसमाधिः, तस्मै तपःसमाधये । अरण्यनिवासम्= अरण्ये निवासः अरण्यनिवासः, तम् अरण्यनिवासम् । 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । अयाचत, याच्ञातोर्लङि रूपम् । 'दुह्याच्०' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । मनस्विनो लक्षणं यथा—

'महाकार्ये कृतोद्योगो विघ्नैराहतमानसः ।
प्रारब्धं न त्यजति यः स मनस्वीति कथ्यते ॥' इति ।

भावार्थः—अथ दृढनिश्चया पार्वती प्रश्नावसरे लब्धे सति स्वाभिलाषाभिज्ञं पितरं हिमालयं निरन्तरसमीपवर्तिन्याः सख्या मुखेनाफलोदयं तपः कर्तुं स्वस्य वनवासं याचितवतीति भावः ।

भाषा—तब अवसर पाकर पार्वती ने सखी के द्वारा पिता हिमालय से अपनी इच्छा की पूर्ति होने तक तपस्या करने के लिये वनवास की आज्ञा माँगी ।

अथ पार्वत्याः पितृनियोगपुरस्सरं तपोऽनुरूपदेशप्राप्तिमाह—

अथाऽनुरूपाऽभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥

सुन योग्य आग्रह अचल ने आदेश गिरिजा को दिया।
प्रस्थान गौरी शिखर पर गिरिराज-कन्या ने किया॥

अन्वयः—अथ गौरी अनुरूपाऽभिनिवेशतोषिणा गरीयसा गुरुणा कृताऽभ्यनुज्ञा सती, पश्चात् प्रजासु तदाख्यया प्रथितं शिखण्डिमत् शिखरं जगाम।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, गौरी = पार्वती, अनुरूपाऽभिनिवेशतोषिणा = योग्याग्रहसन्तुष्टेन, गरीयसा = पूज्यतमेन, गुरुणा = पित्रा, हिमालयेनेत्यर्थः। कृताऽभ्यनुज्ञा=कृताऽनुमतिः सती, तपः कुर्विति शेषः। पश्चात्=अनन्तरं, तपःसिद्ध्युत्तरकालमित्यर्थः। प्रजासु = जनेषु, तदाख्यया = तन्नाम्ना, गौरीनाम्नेत्यर्थः। प्रथितं = प्रख्यातं गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः। शिखण्डिमत् = मयूरयुक्तं, शिखरं = शृङ्गं, जगाम = ययौ।

व्युत्पत्तिः—गौरी='उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इत्यमरः। अनुरूपाऽभिनिवेशतोषिणा = अनुरूपश्चाऽसौ अभिनिवेशः अनुरूपाऽभिनिवेशः, तेन तुष्यतीति अनुरूपाऽभिनिवेशतोषी, तेन अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा, णिनिप्रत्ययः। गरीयसा = अतिशयेन गुरुः गरीयान्, तेन गरीयसा, ईयसुन्प्रत्ययः। कृताऽभ्यनुज्ञा=कृता अभ्यनुज्ञा यस्यै सा कृताभ्यनुज्ञा। तदाख्यया=तस्या आख्या तदाख्या, तया तदाख्यया प्रथितं='प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः। शिखण्डिमत् = प्रशस्ताः शिखण्डिनः सन्ति यस्मिंस्तत् शिखण्डिमत्, तपःसौकर्यार्थं दुष्टसत्त्वानामभावोऽप्यनेन ध्वन्यते। न हि शार्दूलाद्यधिष्ठिते देशे शिखण्डिनस्तन्नयाश्चिवसन्ति।

भावार्थः—गौरीप्रार्थनां श्रुत्वा योग्यवराभिलाषोत्कर्षेण सन्तुष्यता पूज्येन पित्रा हिमालयेन तथास्विति प्राप्तानुमतिः सा गौरी तपःसिद्ध्युत्तरकालं गौरीचिरनिवासेनैव हेतुना जनेषु गौरीशिखरमिति नाम्ना प्रसिद्धतरं बहुबर्हियुक्तं हिमालयशिखरं प्रययाविति भावः।

भाषा—गौरी की प्रार्थना सुनकर हिमालय को जब मालूम हुआ कि पार्वती की अभिलाषा महादेव ऐसे योग्य वर पाने की है, तब उन्होंने सन्तुष्ट होकर अपनी पुत्री की इच्छानुसार अनुमति दी। पार्वती भी आज्ञा पाकर सिद्धि प्राप्त होने तक तपस्या करने के लिये उस चोटी के ऊपर गईं, जो बाद में उसी के नाम पर गौरीशिखर के नाम से प्रसिद्ध हुई।

अथ षड्भिः श्लोकैः तपस उपक्रमो वर्ण्यते। तत्रादौ तपश्चरणाङ्गभूतं वल्कलबन्धनमाह—

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलम्बिबन्धनम्।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

अति लोल यष्टि प्रमृष्ट चन्दन हार उसने तज दिया।
शिशु सूर्य पिङ्गल विशद उरसे भग्न त्वक् धारण किया॥

अन्वयः—अहार्यनिश्चया सा विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं हारं विमुच्य बालारुणबभ्रु पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति वल्कलं बबन्ध।

व्याख्या—अहार्यनिश्चया = अनिवार्यनिर्णया, सा = गौरी, विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं=चञ्चलप्रतिसरप्रमृष्टचन्दनं, हारं = मुक्ताऽऽवलीं, विमुच्य = विहाय, बालारुणबभ्रु=बालार्कपिङ्गलं, पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति=स्तनोच्छ्रायविघटिताऽवयवसंश्लेषं, वल्कलं = वल्कं, स्तनावरणार्थमिति यावत्। बबन्ध = धारयामास।

व्युत्पत्तिः—अहार्यनिश्चया = हर्तुं शक्यः हार्यः, 'हृञ् हरणे' इति धातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिश्च। न हार्यः अहार्यः, स निश्चयः यस्याः सा अहार्यनिश्चया, 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमरः। विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं = विलोलाश्च ता यष्टयः विलोलयष्टयः, प्रकर्षेण विलुप्ते, प्रविलुप्तं 'सुप्सुपा' इति समासः। प्रविलुप्तं चन्दनं स्तनाऽन्तर्गतमित्यर्थः, येन स प्रविलुप्तचन्दनः। विलोलयष्टिभिः प्रविलुप्तचन्दनः विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनः, तं विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं। बालाऽरुणबभ्रु=बालश्चासौ अरुणः बालाऽरुणः, 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाऽग्रजः' इत्यमरः। बालाऽरुण इव बभ्रु बालाऽरुणबभ्रु तत्। पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति = धरतस्तौ धरौ, 'धृञ् धारणे' पचाद्यच्। पयसां धरौ पयोधरौ, 'स्त्रीस्तनाऽब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः। पयोधरयोः उत्सेधः पयोधरोत्सेधः, तेन विशीर्णा पयोधरोत्सेधविशीर्णा, सा संहतिः=अवयवसंश्लेषः, यस्य तत् पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति, तत्। वल्कलं=कण्ठलम्बिस्तनोत्तरीयभूतमित्यर्थः। अत्र परिवृत्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः' इति।

भावार्थः—अनिवार्याऽध्यवसाया सा पार्वती कुचतटहरिचन्दनाङ्कितां मुक्तावलीं विहाय बालार्कवत् पिङ्गलवर्णं स्तनोच्छ्रायविघटितावयव वल्कलं स्तनाभोगे गाढं धारयामासेति भावः।

भाषा—दृढनिश्चया पार्वती ने अपने हरिचन्दनाङ्कित मुक्ताहार को त्यागकर प्रभात काल के सूर्य के वर्ण के समान लाल वृक्ष की छाल पहिन लिया।

तपोऽनुरूपं जटाधारणमपि भङ्ग्यन्तरेणाह—

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येयमभूत्तदाननम्।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते॥ ९॥

भूषित कचों से रम्य मुख शोभित जटा-से भी रहा।
अरविन्द अलि से ही नहीं सेवार से भी प्रिय महा॥

अन्वयः—तदाननं प्रसिद्धैः शिरोरुहैः यथा मधुरम् अभूत्। जटाभिरपि एवं मधुरम् अभूत्। पङ्कजं षट्पदश्रेणिभिः एव न, किन्तु सशैवलासङ्गं सदपि प्रकाशते।

व्याख्या—तदाननं=पार्वतीमुखं, प्रसिद्धैः = भूषितैः, शिरोरुहैः=केशैः, यथा= येन प्रकारेण, मधुरं=प्रियम् , अभूत् = अभवत् । जटाभिरपि = सटाभिरपि, एवं= तथा, मधुरं = प्रियम् , अभूत् = अभवत् । पङ्कजं=कमलं षट्पदश्रेणिभिः = भ्रमर-पंक्तिभिः, एव, न = नो, किन्तु, सशैवलासङ्गम् = शैवालसम्पर्कसहितम् , सदपि, प्रकाशते = प्रकाशितं भवति ।

व्युत्पत्तिः—तदाननं = तस्या आननं तदाननं । प्रसिद्धैः=भूषितैः, 'प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ' इत्यमरः । शिरोरुहैः = रोहन्ति रुहाः, 'रुह बीजप्रादुर्भावे' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । शिरसि रुहाः शिरोरुहाः, तैः शिरो-रुहैः, 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । मधुरं='स्वादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । षट्पदश्रेणिभिः = षट् पदानि येषां ते षट्पदाः, तेषां श्रेणयः षट्पदश्रेणयः, ताभिः षट्पदश्रेणिभिः । सशैवलासङ्गम् = शैवलानाम् आसङ्गः शैव-लासङ्गः, तेन सह वर्तते, तत् सशैवलासङ्गम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहु-व्रीहिः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः ।

भावार्थः—यथा तपःकालात् पूर्वं पार्वतीमुखं चूर्णकुन्तलावलंकृतैः केशैर्मनोहरमा-सीत् , तथैव तपःकालेऽपि जटाभिर्मनोहरमासीत् । कमलं केवलं भ्रमरपंक्तिभिरेव न शोभते, अपि तु शैवालसम्पर्कसहितमपि तथैव शोभते इति भावः ।

भाषा—तपस्या करने के पहिले कोमल केशों के फूलों से सुसज्जित होने पर पार्वती का मुख जैसा सुन्दर मालूम होता था, उसी प्रकार तपस्या करते समय जटाओं से भी मनोहर प्रतीत होता था । कमल का पुष्प भ्रमर से जितना सुन्दर मालूम होता है, उतना ही सुन्दर सिवार से युक्त होने पर भी मालूम होता है ।

व्रतेष्वावश्यकं मौञ्जीबन्धनमप्याह—

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

तप के लिए धारण किया नव त्रिगुण मौंजी को सुघर ।
क्षण क्षण अमित रोमांच होता जघन द्वय थे अरुणतर ॥

अन्वयः—सा प्रतिक्षणं कृतरोमविक्रियां त्रिगुणां यां मौञ्जीं व्रताय बभार, तत्पू-र्वनिबद्धया तया अस्याः रशनागुणास्पदं सरागम् अकारि ।

व्याख्या—सा=पार्वती, प्रतिक्षणं = क्षणे क्षणे, कृतरोमविक्रियां = कृतरोमाञ्चां, पारुष्यादिति हेतोः । त्रिगुणां=त्रिरावृत्तां, यां, मौञ्जीं = मुञ्जमयीं मेखलां, व्रताय= तपसे, बभार=दधौ, तत्पूर्वनिबद्धया=तत्प्रथमबद्धया, तया=मौञ्ज्या, अस्याः= पार्वत्याः, रशनागुणास्पदं=मेखलासूत्रस्थानं, जघनमित्यर्थः । सरागं=सलोहितम् , अकारि=कृतम् , सौकुमार्यातिशयादित्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—प्रतिक्षणं=क्षणे क्षणे इति प्रतिक्षणं, वीप्सायामव्ययीभावः । कृतरोम-

विक्रियां = रोम्णां विक्रिया रोमविक्रिया, कृता रोमविक्रिया यया सा कृतरोमविक्रिया, तां कृतरोमविक्रियां। त्रिगुणां=त्रयः गुणाः यस्याः सा त्रिगुणा, तां त्रिगुणां। मौञ्जीं=मुञ्जस्य विकारः मौञ्जी, तां मौञ्जीं, 'तस्य विकारः' इत्यण्, 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप्। तत्पूर्वनिबद्धया=तदेव पूर्वं यस्य तत् तत्पूर्वं, तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा निबद्धा तत्पूर्वनिबद्धा, तया तत्पूर्वनिबद्धया। रशनागुणास्पदं=रशनायाः गुणः रशनागुणः, तस्य आस्पदं रशनागुणास्पदं। सरागं=रागेण सहितं सरागम्, तत्पुरुषः। अत्र रशनागुणास्पदशब्देन रशनां परित्यज्य तत्स्थाने मौञ्जीबन्धनं घोत्यत इति परिवृत्तिरलङ्कारो ध्वन्यते।

भावार्थः—सा चिरपरिचितां रशनां परित्यज्य सम्प्रति तपः कर्तुं तत्स्थाने त्रिगुणां दुस्सहत्वेन क्षणे क्षणे विहितरोमाञ्चां मौञ्जीमबध्नात्। इदञ्चपूर्वनिबद्धया तया मौञ्जया पार्वत्या जघनमारुण्यगुणयुक्तमकृत।

अत्र सरागशब्दशक्त्यार्थान्तरमपि ध्वन्यते—यथा कश्चित् कामी कयाचिन्नायिकया प्रथमं चिरसङ्गतः सन्, अनन्तरं त्रिगुणितसौन्दर्ययान्यया नायिकया सङ्गतस्तस्यां सुतरां रक्तो भवति, तत्संयोगे प्रतिक्षणमुद्भूतरोमाञ्चोऽपि भवति तथास्याः कटिप्रदेशो रशनया चिरसङ्गतः सन् त्रिगुणया तत्पूर्वनिबद्धया विहितरोमाञ्चया मौञ्ज्या नितरां सरागो विहित इति भावः।

भाषा—पार्वती ने करधनी के बदले में त्रिवृत्त मूँज की मेखला तपस्या करने के लिए पहिन ली। जिसके कड़ेपन से उसके शरीर में रोमाञ्च होता था, तथा उसका जघनप्रदेश लाल हो उठा था।

व्रताङ्गभूतं कुशादानमक्षमालाधारणं चाह—

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः॥ १॥

गत राग अधर कुचाङ्ग अरुणित कलित कन्दुक से रहित।
कुश व्रणित कर में अक्ष-माला ली उमा ने जप सहित॥

अन्वयः—तया विसृष्टरागात् अधरात् निवर्तितः, स्तनाऽङ्गरागाऽरुणितात् कन्दुकाच्च निवर्तितः, कुशाऽङ्कुरादानपरिक्षताऽङ्गुलिः करः अक्षसूत्रप्रणयी कृतः।

व्याख्या—तया = पार्वत्या, विसृष्टरागात् = त्यक्तलाक्षारसरञ्जनात्, अधरात् = ओष्ठात्, अधरोष्ठादित्यर्थः निवर्तितः = निवारितः, स्तनाऽङ्गरागाऽरुणितात् = कुचाऽङ्गरागरक्तात् पतनसमये तस्य स्ततयोरुपरोधादित्यर्थः। कन्दुकाच्च=गेन्दुकाच्च निवर्तितः=निवारितः, कुशाऽङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः=दर्भाऽङ्कुरग्रहणव्रणिताङ्गुलिः, करः = हस्तः, अक्षसूत्रप्रणयी = अक्षमालासहचरः, कृतः = विहितः।

व्युत्पत्तिः—विसृष्टरागात्=विसृष्टः रागः यस्मात् स विसृष्टरागः, तस्मात् विसृष्टरागात्। अधरात्='ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। स्तनाऽङ्गरागः-

ऽरुणितात् = स्तनस्य अङ्गरागः स्तनाङ्गरागः । अरुणः सञ्जातः अस्य सः अरुणितः, 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । 'अध्यक्तरागस्त्वरुणः' इत्यमरः । स्तनाऽङ्गरागेण अरुणितः स्तनाऽङ्गरागाऽरुणितः, तस्मात् स्तनाऽङ्गरागाऽरुणितात् । कन्दुकात् = भाषायां 'गेंद' इति नाम्ना ख्यातात्, 'गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरः । कुशाऽङ्कुराऽऽदानपरिचिताऽङ्गुलिः = कुशानाम् अङ्कुराः कुशाऽङ्कुराः, 'अग्रो कुशं कुशो दर्भः पवित्रम्' इत्यमरः । कुशाङ्कुराणाम् आदानं कुशाङ्कुरादानं, तेन परिचिताः कुशाऽङ्कुराऽऽदानपरिचिताः, ताः अङ्गुलयः यस्य स कुशाऽङ्कुराऽऽदानपरिचिताऽङ्गुलिः । अक्षसूत्रप्रणयी = अक्षाणां सूत्रम् अक्षसूत्रं, प्रणयः अस्याऽस्तीति प्रणयी, इनिप्रत्ययः । अक्षसूत्रे प्रणयी अक्षसूत्रप्रणयी ।

अत्रैकस्यैव करस्याधरादौ दर्भाङ्कुरादौ च क्रमेण वर्तनात् पर्यायोऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

'एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः' इति ।

भावार्थः—पार्वती तपस्समये निजकरमधररञ्जनकन्दुकाघातरूपात् कार्यद्वयात् निवार्य कुशाङ्कुरादानाक्षमालापरिवर्तनरूपकार्यद्वयपरमकरोदिति भावः ।

भाषा—जिन हाथों से पार्वती पहिले अपने अधरोष्ठ को रञ्जित करती थी, और गेंद खेलती थी, उन्हीं हाथों को उसने तपस्या के समय कुशाहरण तथा अक्षमालाओं के जपने में लगाया ।

अथ व्रताङ्गभूतं भूमिशयनमप्याह—

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥

शुचि तप्त पर टूटे शिरोरुह-कुसुम से व्याकुल सती ।
वह बाहु की तकिया बना सोती मही पर बैठती ॥

अन्वयः—महाऽर्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैः अपि या दूयते स्म, सा बाहुलतोपधायिनी सती केवले स्थण्डिले एव निषेदुषी सती अशेत ।

व्याख्या—महाऽर्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः=बहुमूल्यशयनीयलुण्ठनपतितैः, स्वकेशपुष्पैः अपि = आत्मकुन्तलकुसुमैः अपि, या = पार्वती, दूयते स्म = क्लिश्यते स्म, पुष्पाऽधिकसुकुमारत्वादित्यर्थः । सा=पार्वती, बाहुलतोपधायिनी=भुजलतोपबर्हकारिणी सती, केवले = संस्तरणरहिते, स्थण्डिले एव = भूमौ एव, किंवा निषेदुषी सती = उपविष्टा सती, रात्रौ अशेत = शयितवती ।

व्युत्पत्तिः—महाऽर्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः=महान् अर्हः=मूल्यं, यस्याः सा महाऽर्हा, शय्यते अत्र शय्या, 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोः 'संज्ञायां समजनी' त्यादिना क्यप्, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङ् । 'शय्यायां शयनीयवत् । शयनम्' इत्यमरः । महार्हा चाऽसौ शय्या महार्हशय्या, तस्यां परिवर्तनं महार्हशय्यापरिवर्तनं, तेन

च्युतानि महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतानि, तैः महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः। स्वकेशपुष्पैः=स्वे च ते केशाः स्वकेशाः, 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः। स्वकेशानां पुष्पाणि स्वकेशपुष्पाणि, तैः स्वकेशपुष्पैः। दूयते स्म='दुङ् परितापे' इति धातोर्लट्। दिवादौ पठितत्वात् 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यन्। स्मयोगे 'लट् स्मे' इति लटो लिङ्विषयता। बाहुलतोपधायिनी = बाहुरेव लता इति बाहुलता, ताम् उपधत्ते = उपधानीकरोति, तच्छीला इति बाहुलतोपधायिनी, 'धत्ते' इति सूत्रेण णिनिप्रत्ययः। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् च। 'उपधानं तूपबर्हः' इत्यमरः। निषेदुषी='षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोः निपूर्वात् 'क्वसुश्च' इति लिटः क्वसुः। स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्। अशेत = 'शीङ् स्वप्ने' इति धातोर्लङि रूपम्। दिवसेषु स्थण्डिल एवाऽवस्थिता सती निशायां तत्रैवाशेतेत्यर्थः। तथा चोक्तं महर्षिणा याज्ञवल्क्येन—

'स्वप्याद्भूमौ शुचौ रात्रौ दिवसं नियमैर्नयेत्।
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा॥' इति॥

भावार्थः—या पार्वती पूर्वं हंसतूलगर्भशयने शयाना सती तत्र विचलनपतितैः स्वकेशकुसुमैरपि सुकुमारशरीरत्वात् परितापं प्रापत्; सा सम्प्रति प्रच्छदपटमात्रेणाऽपि रहिते केवले भूतले बाहुलतामुपधानीकृत्योपविष्टैवाशेतेति भावः।

भाषा—जो पार्वती इतनी सुकुमार थी कि मोटी रूई की गद्दी के विस्तर पर सोते समय करवट लेने से केशों से गिरे हुए फूल भी यदि शरीर के नीचे दब जाते तो भी उसका शरीर दुखता था, वह आज बिना आच्छादन के केवल बाहुमात्र को तकिया किये भूतल में बैठे ही बैठे सो जाती है।

पार्वत्याः साहजिकविलासादीनां तपश्चरणकाले विराममाह—

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि निक्षेप इवाऽर्पितं द्वयम्।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाऽङ्गनासु च॥ १३॥

तन्वी लता में निज विलास कटाक्ष मृगियों में चपल।
ग्रहणार्थ फिर करने लगी व्रत रख धरोहर यह विमल॥

अन्वयः—नियमस्थया तया तन्वीषु लतासु विलासचेष्टितं, हरिणाऽङ्गनासु विलोलदृष्टं च, द्वये अपि द्वयं पुनः ग्रहीतुं निक्षेपः अर्पितम् इव॥

व्याख्या—नियमस्थया = व्रतस्थया, तया = पार्वत्या, तन्वीषु = कृशाऽवयवासु, लतासु = वल्लीषु, विलासचेष्टितं = विभ्रमचेष्टितं, हरिणाऽङ्गनासु = मृगीषु, विलोलदृष्टं च = चञ्चलावलोकितं च, द्वये अपि = उभयत्र अपि, द्वयं = द्वितयं, पुनः=नूनं, ग्रहीतुम्=स्वीकर्तुं, निक्षेपः = न्यासः, अर्पितम् इव = न्यस्तम् इव। न्यासत्वेन समर्पितं किमु इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—नियमस्थया = नियमे तिष्ठतीति नियमस्था, तया नियमस्थया।

लतासु = 'वल्ली तु ततिर्लता' इत्यमरः। विलासचेष्टितं = विलास एव चेष्टितञ्च इति विलासचेष्टितं, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति रूपकसमासः। हरिणाऽङ्गनासु = हरिणानाम् अङ्गनाः हरिणाऽङ्गनाः, तासु हरिणाऽङ्गनासु,। विलोलदृष्टं = विलोलं च तद् दृष्टं विलोलदृष्टम्। द्वये = द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं, तस्मिन्द्वये। तयप्, तस्य स्थाने अयजादेशः। निक्षेपः = 'अभीष्टकाले समादातुं सत्यवादिनि क्षमादिरहिते विश्वसनीये जने धनस्य न्यासो निक्षेप' इत्युच्यते। निक्षिप्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या तद्धनं च निक्षेपशब्दार्थः। अत्र तु निक्षेपशब्दो द्रव्यपरः, निक्षेपक्रियायाः अर्पणक्रियान्वयानुपपत्तेः।

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। तपस्समये निश्चलशरीरायां नासाग्रदत्तलोचनायां च पार्वत्यां विलासविलोलविलोचनयोरदर्शनं लतासु मृगीषु च तद्दर्शनं चात्रोत्प्रेक्षाहेतुः।

भावार्थः—गृहीतसमतया पार्वत्या प्रियसङ्गमसमये पुनः स्वीकर्तुं निक्षेपधनमिव सुकुमारासु मालत्यादिलतासु विलासचेष्टा, मृगीषु चञ्चलदृष्टिश्चेत्येतद्द्वयं न्यासीकृतं किमु। तपस्समये निश्चलशरीरायां नासाग्रदत्तलोचनायां च पार्वत्यां विलासविलोलविलोचनयोरदर्शनात, तदानीं लतासु मृगीषु च तदर्शनाच्चेति भावः।

भाषा—जिस प्रकार कोई मनुष्य अपने धन को कुछ समय के लिये दूसरे के पास अमानत रख दे, और समय पड़ने पर फिर वापस ले ले उसी प्रकार प्रियसङ्गम के समय वापस लेने के लिये ही मानो तपस्विनी पार्वती ने सुकुमार लता के पास अपनी विलास-चेष्टा और हरिणी को अपनी चञ्चल-दृष्टि सौंप दी थी।

इत्थमुपक्रान्ततपसः पार्वत्याः समाधेरुपरमे तत्कालोचितां मुनिवृत्तिमुपवर्णयति—

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत्।
गुहोऽपि येषां प्रथमाऽऽप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥१४॥

घट उरज पय से सींच पौधों की बढाई तन-छटा।
सुत प्रेम पर्युत्सुक जन्म लेकर भी न तनिक सके हटा॥

अन्वयः—सा स्वयम् एव अतन्द्रिता सती वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैः व्यवर्धयत। गुहः अपि प्रथमाप्तजन्मनां येषां पुत्रवात्सल्यं न अपाकरिष्यति।

व्याख्या—सा=पार्वती, स्वयम् एव=आत्मना एव, अतन्द्रिता=अनलसा सती, वृक्षकान्=स्वपुत्रवृक्षान्, घटस्तनप्रस्रवणैः=कलशकुचप्रसृतपयोभिः, व्यवर्धयत=वर्धयामास। गुहः अपि=कुमारः अपि, प्रथमाप्तजन्मनां=पूर्वलब्धजनुषाम्, अग्रजातानामित्यर्थः। येषां=वृक्षकाणां, पुत्रवात्सल्यं=सुतस्नेहं, न अपाकरिष्यति=न दूरीकरिष्यति।

व्युत्पत्तिः—अतन्द्रिता=तन्द्रा सञ्जाता अस्याः सा तन्द्रिता, तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः। न तन्द्रिता अतन्द्रिता। वृक्षकान्=अल्पा वृक्षा वृक्षकाः, तान् वृक्षकान्। 'अल्पे' इति कप्रत्ययः। घटस्तनप्रस्रवणैः=घटौ एव स्तनौ घटस्तनौ, रूपकसमासः। घटस्तनयोः प्रस्रवणाः घटस्तनप्रस्रवणाः, तैः घटस्तनप्रस्रवणैः। प्रथमा-

ऽऽद्यजन्मनां=प्रथमे आद्यं प्रथमाऽऽद्यं, तत् जन्म येषान्ते इति प्रथमाऽऽद्यजन्मानः, तेषां प्रथमाऽऽद्यजन्मनां। पुत्रवात्सल्यं=वत्सलस्य भावः कर्म वा वात्सल्यं, ष्यञ्प्रत्ययः। पुत्रस्य वात्सल्यं पुत्रवात्सल्यं तत्।

अत्र वात्सल्याऽपाकरणाभावो गुहं प्रति विरुद्ध इति विरोधो नामालङ्कारः।

भावार्थः—पार्वती परिश्रमखेदं परित्यज्य स्वयमेव बीजावापपुरस्सरमुत्तमवृक्षानुत्पाद्य घटोदकेन सिञ्चन्ती तान् पुत्रकल्पान् नितरामवर्धयत्। प्रथमलब्धजन्मनां येषां वृक्षकाणां सम्बन्धि सुतप्रेम पश्चाज्जायमानः स्कन्दोऽपि स्वोद्भवानन्तरं न निराकरिष्यतीति भावः।

भाषा—पार्वती ने आलस्य छोड़कर अपने हाथों से बीजारोपण कर घड़े के पानी से सींच कर उत्तम वृक्ष उत्पन्न किये और उन वृक्षों को अपने पुत्रों के समान बढ़ाया। जिन वृक्षों पर उत्पन्न हुए अपत्यस्नेह में अपने गर्भजात पुत्र स्कन्द के पैदा होने पर भी कोई कमी नहीं हुई।

सर्वभूतदयापरायां वनमात्रवासिन्यां पार्वत्यां मृगाणामपि विश्रम्भातिशयमाह—

अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

वन-बीज लालित मृग उमा से इस तरह विश्वस्त थे।
निज नेत्र उनमें नापती पर वे न होते त्रस्त थे॥

अन्वयः—अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालिताः हरिणाश्च तस्यां तथा विशश्वसुः, यथा कुतूहलात् तदीयैः नयनैः सखीनां पुरः अमिमीत।

व्याख्या—अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालिताः = वनबीजाऽञ्जलिवितरणपोषिताः, नीवाराद्यञ्जलिदानपालिता इत्यर्थः, हरिणाश्च = मृगाश्च, तस्यां=पार्वत्यां, तथा=तेन प्रकारेण, विशश्वसुः = विश्वासं जग्मुः, यथा=येन प्रकारेण, कुतूहलात्=औत्सुक्यात्, तदीयैः=हरिणसम्बन्धिभिः, नयनैः=नेत्रैः, करणैः, लोचने=नयने, स्वकीये इति शेषः सखीनां=वयस्यानां, पुरः=पुरतः, अमिमीत=मानं चकार, नेत्रपरिमाणतारतम्यज्ञानायेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालिता=अरण्यस्य बीजानि अरण्यबीजानि, 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। अरण्यबीजानाम् अञ्जलयः अरण्यबीजाऽञ्जलयः, तेषां दानम् अरण्यबीजाऽञ्जलिदानं, तेन लालिताः अरण्यबीजाऽञ्जलिदानलालिताः। विशश्वसुः=व्युपसर्गपूर्वकात् श्वस्धातोर्लिट्। तदीयैः=तेषाम् इमानि तदीयानि, तैः तदीयैः। छप्रत्ययः। सखीनाम्='आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः। अमिमीत='माङ् माने' इति धातोर्लङ्।

केचित्तु सा=पार्वती, तदीयैर्नेत्रैः कुतूहलात्पुरोऽग्रे वर्तमानानां सखीनां लोचने अमिमीत, व्रतस्थत्वान्नात्मन इत्याहुः। इयमेव खलु विश्वासस्य पराकाष्ठा, यदक्षिपीडनेऽपि मृगाः न क्षुभ्यन्तीति तात्पर्यम्।

भावार्थः—अञ्जलिपरिमितानामारण्यकनीवारादीनां प्रदानेन परिचिता मृगास्तस्यां पार्वत्यां तथा विश्वासं जग्मुः, यथा महिलोचनमृगलोचनयोः कियदन्तरमिति ज्ञातुं बालस्वभावमात्रसुलभादौत्सुक्यात् स्वसखीनामग्रे मृगाणां नयनैः स्वकीये नयने अमिमीत, तथापि मृगा न विचेलुरिति भावः।

भाषा—अपने हाथों से घास खिलाने के कारण वह पार्वती उन हिरणों की इतनी अधिक परिचित तथा विश्वासपात्र हो गई थी कि बालिका सुलभ-चपलता के कारण, वह जब कभी अपनी सखियों के सामने हरिणों को पकड़ कर यह परखती थी कि उसकी तथा हरिणों की आंखों में क्या अन्तर है ऐसा करने पर भी वे हिरण भाग नहीं जाते थे।

इत्थमनुष्ठिताया मुनिवृत्तेः प्रभावातिशयमाह—

कृताऽभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

तप विज्ञ गिरिजा को तपस्वी देखने आते सभी।
देखा न जाता धर्म से बूढ़े जनों में वय कभी॥

अन्वयः—कृताऽभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् अधीतिनीं तां दिदृक्षवः ऋषयः अभ्युपागमन्। धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते।

व्याख्या—कृताऽभिषेकां = कृतस्नानां, हुतजातवेदसं = हुताऽग्निकां, कृतहोमामित्यर्थः। त्वगुत्तरासङ्गवतीं = वल्कलोत्तरीयवतीम्, अधीतिनीं = स्तुतिपाठादिकुर्वतीम्, तां=पार्वतीं, दिदृक्षवः = द्रष्टुमिच्छवः, ऋषयः = मुनयः, अभ्युपागमन्= समुपागताः। धर्मवृद्धेषु = तपोगरिष्ठेषु, वयः = वाल्यादिकं, न समीक्ष्यते = न प्रमाणीक्रियते।

व्युत्पत्तिः—कृताऽभिषेकां = कृतः अभिषेकः यया सा कृताऽभिषेका, तां कृताऽभिषेकाम्, अनेन शरीरशुद्धिरुक्ता। हुतजातवेदसं = हुतः जातवेदाः यया सा हुतजातवेदाः, तां हुतजातवेदसम्। अनेनान्तःकरणशुद्धिरुक्ता। 'कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः। त्वगुत्तरासङ्गवतीम् = उत्तरे = ऊर्ध्वभागे आसज्यते इति उत्तरासङ्गः, 'षञ्ज सङ्गे' इति धातोर्घञ्प्रत्ययः। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा। संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः। उत्तरासङ्गः अस्या अस्तीति उत्तरासङ्गवती, मतुप्प्रत्ययः। त्वचा = वल्कलेन, उत्तरासङ्गवती, त्वगुत्तरासङ्गवती, तां त्वगुत्तरासङ्गवतीम्। अधीतिनीम् = अधीतम् अस्या अस्तीति अधीतिनी, ताम् अधीतिनीम्। 'इष्टादिभ्यश्च' इति इनिप्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्। अनेनात्मशुद्धिरुक्ता। दिदृक्षवः = द्रष्टुम् इच्छवः दिदृक्षवः। 'सन्नन्ताट् 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः। धर्मवृद्धेषु=धर्मेण वृद्धाः धर्मवृद्धाः, तेषु धर्मवृद्धेषु, 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। वयः = 'खगवाश्वादिनोर्वयः' इत्यमरः।

चतुर्विधं हि वृद्धत्वम्—वैराग्यवृद्धत्वं, ज्ञानवृद्धत्वं, धर्मवृद्धत्वं, वयोवृद्धत्वं चेति येषु त्रिविधं वृद्धत्वम्, एकैकं वा, तेषु वयोवृद्धत्वं न प्रयोजकम्। तस्याऽप्राधान्यादित्यर्थः। तथा चाह मनुः—

'न तेन वृद्धो भवति, येनाऽस्य पलितं शिरः।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः' ॥ इति।

भावार्थः—बहुकालकृततपसोऽपि तां जिज्ञासवो महर्षयोऽघमर्षणस्नानेन शुद्धशरीरां वह्निहोमेन शुद्धान्तःकरणां वल्कलोत्तरीयवतीं कृतवेदाध्ययनां पार्वतीं द्रष्टुमिच्छवः सन्तः तामभ्युपागमन्। तपोवृद्धेष्ववस्था न निरूप्यत इति भावः।

भाषा—चिरकाल से तपश्चर्या करनेवाले महर्षिगण अघमर्षणस्नान से शुद्धशरीर तथा वह्नि-होम से पवित्रान्तःकरणा पार्वती के दर्शन की आकांक्षा से आते थे। क्योंकि केवल उम्र ही वयःप्पन का परिचायक नहीं है।

तादृशपार्वतीनिदासभूतस्य तपोवनस्यापि प्रभावातिशयमाह—

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि।
नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

वन-जन्तुओं ने वैर छोड़ा अतिथि-पूजक तरु फलद।
ऐसा तपोवन था उमा का लोक-पावन मोदप्रद ॥

अन्वयः विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैः अभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथि नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं तच्च तपोवनं पावनं बभूव।

व्याख्या—विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं = वैरिजन्तुत्यक्तपूर्ववैरं, हिंसारहितमित्यर्थः। द्रुमैः = वृक्षैः, अभीष्टप्रसवार्चिताऽतिथि = इष्टफलपूजिताऽभ्यागतं नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं = नूतनपर्णशालान्तःसञ्चिताऽग्नि, तच्च = पार्वत्याश्च, तपोवनं = तपोऽरण्यं, पावनं = पवित्रकारकं बभूव = अभवत्।

व्युत्पत्तिः—विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं=विरोधः अस्ति येषां ते विरोधिनः, इनिप्रत्ययः। 'वैरं विरोधो विद्वेषः' इत्यमरः। विरोधिनश्च ते सत्त्वाः विरोधिसत्त्वाः, 'द्रव्याऽसुध्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। उज्झितः पूर्वः मत्सरः यस्मिन् तत् उज्झितपूर्वमत्सरं, 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोरपि' इत्यमरः। विरोधिसत्त्वैः उज्झितपूर्वमत्सरं विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् अभीष्टप्रसवाऽर्चिताऽतिथिः अभीष्टश्चासौ प्रसवः अभीष्टप्रसवः, 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इति, 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इति चाऽमरः। अर्चिताः अतिथयः यस्मिन् तत् अर्चितातिथि, अभीष्टप्रसवेन अर्चिताऽतिथि अभीष्टप्रसवाऽर्चितातिथि। नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृताऽनलं=नवाश्च ते उटजाः नवोटजाः 'पर्णशालोटोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः नवोटजानाम् अभ्यन्तराणि नवोटजाभ्यन्तराणि, 'अभ्यन्तरं स्वन्तरालम्' इत्यमरः। सम्भृता अनलाः यस्मिन् तत् सम्भृताऽनलम्, 'आश्रयाशो वृद्ध-

भानुः कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः। नवोटजाऽभ्यन्तरेषु सम्भृताऽनलं नवोटजाऽभ्यन्तरसम्भृतानलं। तपोवनं = तपसः वनं तपोवनम्। पावनं = पावयतीति पावनम्। अहिंसाऽतिथिसत्काराऽग्निपरिचर्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः।

भावार्थः—गजसिंहादिजन्तुभिस्त्यक्ताऽनादिवैरं वृक्षमधुरफलपूजिताभ्यागतमभिनवपर्णशालान्तर्गतसरक्षिताग्नि तत् पार्वतीतपोवनं दर्शनमात्रेणापि शुद्धिकरमासीदिति भावः।

भाषा—पार्वती के तपोवन में पशुओं ने भी अपना स्वाभाविक वैर छोड़ दिया था, उस तपोवन के वृक्षों के सुमधुर फलों से अतिथिसत्कार होता था और उस तपोवन के अन्दर नवीन पर्णशाला में सदा होमाग्नि प्रज्वलित रहती थी। ऐसे पार्वती के तपोवन के दर्शन से ही मनुष्य पवित्र हो जाता था।

इत्थमुपवर्णितस्य पार्वत्यास्तपसः परां काष्ठां वर्णयितुमुपक्रमते—

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम्।
तदाऽनपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

जब पार्वती के इस कठिन तप ने न कुछ शुभ फल दिया।
सुकुमारता को छोड़ उसने तप कठोर शुरू किया ॥

अन्वयः—सा यदा तावता पूर्वतपःसमाधिना काङ्क्षितं फलं लभ्यं न अमंस्त, तदा स्वशरीरमार्दवम् अनपेक्ष्य महत् तपः चरितुं प्रचक्रमे।

व्याख्या—सा = पार्वती, यदा = यस्मिन्काले, तावता=तावत्प्रमाणेन, पूर्वतपःसमाधिना = प्राक्तपोनियमेन, काङ्क्षितं = वाञ्छितं फलं=हरवशीकरणरूपं प्रयोजनं लभ्यं=प्राप्यं, लब्धुं शक्यमित्यर्थः। न अमंस्त=न अज्ञासीत्, अशक्यममंस्तेत्यर्थः। तदा = तत्काले, स्वशरीरमार्दवम् = आत्मदेहसौकुमार्यम्, अनपेक्ष्य=अविगणय्य, महत् = दुष्करं, तपः = नियमं, चरितुं = साधयितुं, प्रचक्रमे = आरेभे।

व्युत्पत्तिः—तावता = तत् प्रमाणमस्य तावान्, तेन तावता। पूर्वतपःसमाधिना=तपसः समाधिः तपःसमाधिः, पूर्वश्चाऽसौ तपःसमाधिः पूर्वतपःसमाधिः, तेन पूर्वतपःसमाधिना, काङ्क्षितं = काङ्क्षा सञ्जाता अस्य तत् काङ्क्षितं, तत्, इतच्प्रत्ययः। स्वशरीरमार्दवं = स्वस्य शरीरं स्वशरीरं, मृदोर्भावः मार्दवं, स्वशरीरस्य मार्दवं स्वशरीरमार्दवं, तत्। अनपेक्ष्य न अपेक्ष्य अनपेक्ष्य।

भावार्थ—सा पार्वती यदा पूर्वोक्तपरिमाणेन तपसा वाञ्छितं हरवशीकरणरूपं फलं लब्धुं न शक्यमिति मन्यते स्म तदा स्वशरीरस्य शिरीषपुष्पादप्यधिकं सौकुमार्यमविगणय्य कठिनशरीरैरप्यत्यन्तदुष्करं तपः कर्तुमारेभे इति भावः।

भाषा—जब पार्वती ने देखा कि पूर्वोक्त तपस्या से हर को पाने की आशा पूर्ण नहीं हुई, तब अपने शरीर की सुकुमारता का कुछ भी खयाल न कर और भी अधिक कठोर तपस्या करने लगी।

न केवलं पार्वती दुश्चरे तपसि मनश्चकार, अपि तु तपस्समुद्रावगाहनमेव कृतवतीति सविस्मयमाह—

कलमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

थी गेंद क्रीड़ा से दुःखी जो ऋषि चरित करती वही ।
तन स्वर्ण-कमल रचित प्रकृति से मृदुल भी था कठिन ही ॥

अन्वयः—या कन्दुकलीलया अपि कलमं ययौ, तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत । ध्रुवम् अस्याः वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितम्, अत एव प्रकृत्या मृदु च ससारम् एव च ।

व्याख्या—या=पार्वती, कन्दुकलीलया अपि=गेन्दुकक्रीडया अपि, कलमं=क्लान्तिं, ययौ = प्राप, तया=देव्या, मुनीनाम्=ऋषीणां, चरितं = चरित्रं, तीव्रं तप इत्यर्थः । व्यगाह्यत = प्रविष्टं, ध्रुवं = निश्चयेन, अस्याः=पार्वत्याः, वपुः=शरीरं, काञ्चनपद्मनिर्मितं = सुवर्णकमलरचितमासीत्, अत एव, प्रकृत्या=स्वभावेन, पद्मस्वभावेनेत्यर्थः । मृदु च = सुकुमारम् अपि, काञ्चनस्वभावेन ससारम् एव च = कठिनम् एव च ।

व्युत्पत्तिः—कन्दुकलीलया=कन्दुकस्य लीला कन्दुकलीला, तया कन्दुकलीलया, व्यगाह्यत=व्युपसर्गपूर्वकाद् 'गाह् विलोडने' इति धातोः कर्मणि लङ् । काञ्चनपद्मनिर्मितं=काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं, 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः । काञ्चनं च तत् पद्मं, काञ्चनपद्मं, तेन निर्मितं काञ्चनपद्मनिर्मितं । प्रकृत्या = 'संसिद्धिप्रकृती स्त्रिमे । स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमरः । ससारं = सारेण सहितं ससारम् । अत्र श्लोके उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । सुवर्णोत्पादकत्वात्पार्वत्याः शरीरस्य सुकुमारस्याऽपि तीव्रतपःसमर्थत्वमस्तीत्युत्प्रेक्षार्थः ।

भावार्थः—या पार्वती पूर्वं कन्दुकक्रीडयाऽपि शरीरसादं प्राप तया पार्वत्या कठिनशरीराणां महर्षीणामत्यन्तदुश्चरतपश्चरणरूपो व्यापारोऽवगाहे । तेनेदमनुमीयते, यत् पार्वत्याः शरीरं सुवर्णकमलविरचितमासीत् । अत एव कमलस्वभावेन, सुकुमारमपि सुवर्णस्वभावेन कठिनमेवाभूदिति भावः ।

भाषा—जिस पार्वती का शरीर गेंद खेलने से भी खिन्न होता था, वह आज कठोर शरीर वाले मुनियों से भी दुःसाध्य तपस्या करती है । इससे यह प्रतीत होता है कि पार्वती का शरीर स्वर्णकमल से बनाया हुआ है, क्योंकि कमल के समान सुकुमार तथा सोने की भाँति कठोर भी है ।

अथ पार्वत्यास्तपःप्रकारा एव कथ्यन्ते । तत्रादौ ग्रीष्मकृतं तपःप्रकारमाह—

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

ऋतु ग्रीष्म में बैठी धधकते चार पावक में अचल ।
रवि-तेज एक प्रतिघात कारक जीत, देखा रवि अटल ॥

अन्वयः—शुचौ शुचिस्मिता सुमध्यमा ज्वलतां चतुर्णां हविर्भुजां मध्यगता सती नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां विजित्य अनन्यदृष्टिः सती सवितारम् ऐक्षत।

व्याख्या—शुचौ = ग्रीष्मे, शुचिस्मिता = विशदमन्दहासा, सुमध्यमा=सुमध्या, सा पार्वतीत्यर्थः। ज्वलतां = दीप्तिमतां, चतुर्णां=चतुःसंख्यकानां, पुरतः पृष्ठे पार्श्वयोश्च स्थापितानामित्यर्थः। हविर्भुजाम् = अग्नीनां, मध्यगता = मध्यस्थिता सती, नेत्रप्रतिघातिनीम् = दृक्प्रतिहृतिकारिणीं, प्रभां = तेजः, सूर्यस्येत्यर्थः। विजित्य = अभिभूय, अनन्यदृष्टिः=अन्यत्रास्थितनेत्रा, सती, सवितारं = सूर्यम्, ऐक्षत=ददर्श।

व्युत्पत्तिः—शुचौ='शुचिर्ग्रीष्माऽग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि। ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु॥' इति मेदिनी। शुचिस्मिता = शुचि स्मितं यस्याः सा शुचिस्मिता, 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः। 'ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्यन्दिताऽधरम्' इति साहित्यदर्पणः। सुमध्यमा = शोभनं मध्यमं यस्याः सा सुमध्यमा। 'मध्यमं चाऽवलग्नं च मध्योऽङ्गी' इत्यमरः। ज्वलतां = ज्वलन्ति इति ज्वलन्तः, तेषां ज्वलतां, 'ज्वल् दीप्तौ' इति धातोः लटः शत्रादेशः। हविर्भुजां=हवींषि भुञ्जन्तीति हविर्भुजः, तेषां हविर्भुजाम्। मध्यगता=मध्यं गता मध्यगता, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः' इति द्वितीयातत्पुरुषः। नेत्रप्रतिघातिनीं = नेत्रे प्रतिहन्तीति तच्छीला नेत्रप्रतिघातिनी, तां नेत्रप्रतिघातिनीं, विनिप्रत्ययः, तदन्तान्ङीप्। अनन्यदृष्टिः = न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा अनन्यदृष्टिः। सवितारं = 'भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः' इत्यमरः। ऐक्षत= 'ईक्ष् दर्शने' इति धातोर्लङ्। 'ग्रीष्मे पञ्चाऽग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः' इति स्मरणात् पञ्चाग्निमध्ये तपश्चारेत्यर्थः। तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः। 'अग्निः सविता सवितैवाऽग्निः' इति श्रौतलिङ्गात्।

भावार्थः—कृशावलग्ना सा पार्वती ग्रीष्मे चतुर्णां (पुरतः पृष्ठे पार्श्वयोश्च) स्थापितानां प्रदीप्तानामग्नीनां मध्यभागस्थिता सती द्रष्टुर्नेत्रयोश्चाकचिक्यप्रदां सूर्यरश्मिं सततास्यासेन न्यग्भाव्योदयादास्यास्तमयपर्यन्तमन्यत्किमप्यनवलोकयन्ती सती केवलं सूर्यमेवावलोकयन्ती पञ्चाग्निसाधनं तपश्चचारेति भावः।

भाषा—कृश-शरीरा पार्वती ग्रीष्म ऋतु में सामने पीछे दाहिने बायें अर्थात् अपने चारों ओर अग्नि प्रज्वलित कर, आँखों को चकचकाने वाले सूर्य की ओर एकटक दृष्टि लगाये पञ्चाग्नि-साधनरूपी तपस्या करने लगी।

तादृशे तपसि वर्तमानायाः पार्वत्याः न केवलं पीडाभावो जातः अपि तु प्रसादहेतुकमौज्ज्वल्यमेवाभूदित्याह—

तयाऽतितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम्॥

रवि-किरण तप्त उमा वदन की कमल की सी थी छटा।
मुख के अपांगों में मनोहर कालिमा की हुई घटा॥

अन्वयः—सवितुः गभस्तिभिः तथा अतितप्तं तदीयं मुखं कमलश्रियं दधौ, अस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं शनैः श्यामिकया पदं कृतम्।

व्याख्या—सवितुः = सूर्यस्य, गभस्तिभिः = किरणैः, तथा=तेन प्रकारेण, पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। अतितप्तं = सन्तप्तं, तदीयं = पार्वत्याः, मुखम् = आननं, कमलश्रियं=पद्मशोभां, दधौ=प्राप, किन्तु, अस्य = मुखस्य, दीर्घयोः = आयतयोः, अपाङ्गयोः=नेत्राऽन्तयोः, केवलम्=एव, शनैः शनैः = मन्दं मन्दं, श्यामिकया=कालिम्ना, पदं=स्थानं, कृतं=विहितम्। नेत्राऽन्तयोः सौकुमार्यादित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—गभस्तिभिः = 'किरणोऽस्रमयूखांऽशुभगस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः। अतितप्तम्=अत्यन्तं तप्तम् अतितप्तम्, 'सुप्सुपा' इति समासः। तदीयं = तस्याः इदं तदीयं, छप्रत्ययः। कमलश्रियं = कमलस्य श्रीः कमलश्रीः, ताम् कमलश्रियम्। अपाङ्गयोः='अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः।

भावार्थः—सूर्यकिरणैः सन्तप्तं पार्वतीमुखं सूर्यरश्मिसंयोगे सति कमलमिव शुशुभे, न तु म्लौ। किन्तु प्रकृतिमृदुत्वात् आयतयोस्तदीयनेत्रप्रान्तभागयो केवलं कालिम्ना मन्दमन्दमवस्थानं कृतमिति भावः।

भाषा—कमल जिस प्रकार सूर्य की किरणों के संयोग से प्रकाशित होता है उसी प्रकार पार्वती का मुख भी सूर्य-किरण से म्लान न होकर अधिक शोभित हुआ। किन्तु स्वभावतः सुकुमार आँखों के चारों ओर काला दाग पड़ गया।

तदवस्थायाः पार्वत्याः शरीरयात्रामाह—

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः।
बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः॥१८॥

केवल अयाचित जल तथा शशि किरण ही भोजन रहा।
तरु से अधिक गिरिराज-कन्या का न कुछ भोजन रहा॥

अन्वयः—अयाचितोपस्थितं केवलम् अम्बु, रसात्मकस्य उडुपतेः रश्मयश्च, तस्याः पारणाविधिः बभूव किल। वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः पारणाविधिः न बभूव।

व्याख्या—अयाचितोपस्थितम् = अप्रार्थितोपनतं, केवलं = तन्मात्रम्, अमृतमयं रसात्मकस्य = अमृतमयस्य उडुपतेः = तारापतेः, चन्द्रस्येत्यर्थः। रश्मयः = किरणाश्च, तस्याः = पार्वत्याः, पारणाविधिः = भक्षणकर्म, बभूव किल = अभवत् किल। तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः। वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः=तरुवर्तनकोपायः, पारणाविधिः = भक्षणकर्म, न बभूव = न अभवत्।

व्युत्पत्तिः—अयाचितोपस्थितं = न याचितम् अयाचितं, तच्च तत् उपस्थितं अयाचितोपस्थितम्। अम्बु='अम्भोर्णस्तोयपानीयमीरधीराऽम्बुशम्बरम्' इत्य

रसात्मकस्य=रसः आत्मा यस्य स रसात्मकः, तस्य रसात्मकस्य समासाऽन्तः कप्। उडुपतेः = उडूनां पतिः, उडुपतिः, तस्य उडुपतेः, 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः। पारणाविधिः=पारणायाः विधिः पारणाविधिः। किल=इदं पदं प्रसिद्ध्यर्थकम्। साध्यसाधनयोः अभेदेन व्यवहारः साधनान्तरव्यावृत्तिनिमित्तकः। वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः = वृक्षाणां वृत्तिः वृक्षवृत्तिः 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः। विशेषेण अतिरिक्तं व्यतिरिक्तं, 'सुप्सुपा' इति समासः। 'अतिरिक्तः संमधिकः' इत्यमरः। वृक्षवृत्तेः व्यतिरिक्तं वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तं, तत् साधनं यस्य सः वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः वृक्षोऽपि अयाचितोपस्थितेन मेघजलेन इन्धुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम्। पार्वत्यपि तावन्मात्रमवालम्बतेत्यर्थः।

भावार्थः—घर्मकालपर्यन्तमुपोषितायाः पार्वत्यास्तदवसानसुलभानि मेघजलानि दिनावसानपर्यन्तमुपोषितायास्तु निशायां चन्द्ररश्मयश्च व्रतसमाप्तिभोजनं बभूव। किं बहुना पूर्वोक्तवृक्षजीवनोपायातिरिक्तं कन्दमूलफलादिकमुपोषितभोजनं न बभूवेति भावः।

भाषा—ग्रीष्म काल पर्यन्त पार्वती ने निराहार व्रत किया। गर्मी के अन्त में भी वर्षा का जल ही उसका पानीय हुआ। दिन में कुछ न खाने पर भी रात में भी केवल चाँदनी ही उसके खाने की वस्तु हुई। इस प्रकार वह वृक्षों की भाँति अपना जीवन व्यतीत करती थी। कन्दमूल अथवा फलादि भी वह नहीं खाती थी।

इत्थमुपवर्णितं ग्रीष्मकालकृतं तपो वर्षारम्भवृत्तान्तकथनेनोपसंहरति—

निकामतप्ता विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणमुमुञ्चदूर्ध्वगम्॥ २३॥

सूरज तथा काष्ठाग्नि से सन्तप्त गिरिजा ने सजल।
ग्रीमान्त में सलिलाद्र भू सह वाष्प का छोड़ा विमल॥

अन्वयः – विविधेन नभश्चरेण इन्धनसम्भृतेन वह्निना निकामतप्ता सा तपात्यये नवैः वारिभिः उक्षिता सती, भुवा सह ऊष्माणम् अमुञ्चत्।

व्याख्या—विविधेन=अनेकप्रकारेण, पञ्चविधेनेत्यर्थः। नभश्चरेण=खेचरेण, आदित्यरूपेणेत्यर्थः। इन्धनसम्भृतेन=काष्ठसमिद्धेन, वह्निना=अग्निना, निकामतप्ता=अतिसन्तप्ता, सा = पार्वती, तपात्यये = ग्रीष्मान्ते, प्रावृषीत्यर्थः। नवैः = नूतनैः, वारिभिः=जलैः, उक्षिता=सिक्ता सती, भुवा=पृथिव्या, पञ्चाग्नितप्तयेति शेषः, सह=सार्धम्, ऊर्ध्वगम्=ऊर्ध्वस्थम्, ऊष्माणं=वाष्पम्, अमुञ्चत्=तत्याज।

व्युत्पत्तिः—विविधेन=विविधाः विधाः प्रकारा यस्य स विविधः तेन, विविधेन. नभश्चरेण=चरतीति चरः, 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः। नभसः चरः नभश्चरः, तेन नभश्चरेण, 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः। इन्धनसम्भृतेन=इन्धनैः सम्भृतः इन्धनसम्भृतः, तेन इन्धनसम्भृतेन। 'काष्ठं दार्विन्धनं स्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम्' इत्यमरः। निकामतप्ता = निकामं तप्ता निकामतप्ता, 'सुप्सुपा' इति

समासः। तपाऽत्यये = तपस्य अत्ययः तपाऽत्ययः, तस्मिन् तपात्यये, 'ग्रीष्म ऊष्मकः। निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इत्यमरः। ऊर्ध्वगम्=ऊर्ध्वं गच्छतीति ऊर्ध्वगः, तम् ऊर्ध्वगम्। ऊष्माणम् = 'ग्रीष्मोष्मबाष्पमूष्माणम्' इति यादवः। अत्र सहोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा =

'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्' इति।

भावार्थः—इत्थं गगनस्थेन सूर्याग्निना काष्ठप्रज्वलितेन च भूतलाग्निना पञ्चविधेन मृशं सन्तप्ता सती, पुनश्च ग्रीष्मावसाने वर्षारम्भसम्भूतैः नूतनजलैः सिक्ता च सती सा पार्वती, ग्रीष्मकाले सन्तप्ता वर्षारम्भे जलैरुचिता भूमिरिवोर्ध्वगामि बाष्पं मुमोचेति भावः।

भाषा—ऊपर आकाश की सूर्याग्नि और चारों ओर लकड़ी की आग, इस प्रकार गर्मी के दिनों में सभी तरफ से तपे हुये पार्वती के शरीर से, वर्षाऋतु में वृष्टिजल के पड़ने पर, ग्रीष्मऋतु में सन्तप्त तथा वर्षाऋतु में भींगी हुई पृथ्वी के साथ-साथ धूमोद्गार निकलने लगा।

इत्थं ग्रीष्मकालकृतं तप उपवर्ण्य सम्प्रति वार्षिकं तपो वर्णयितुमुपक्रमते—

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताऽधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
बलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥२४॥

क्रमशः पलक से अधर को ताडित किया कुच पर गये।
चिर तक उदर से फिसल कर जलविन्दु नाभी पर गये॥

अन्वयः—प्रथमोदबिन्दवः तस्याः पक्ष्मसु क्षणं स्थिताः ताडिताऽधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः बलीषु स्खलिताः चिरेण नाभिं प्रपेदिरे।

व्याख्या—प्रथमोदबिन्दवः=पूर्वजलपृषताः, प्रथमविशेषणात् बिन्दूनां विरलत्वं, बहुवचनाच्चातिविरलत्वं च गम्यते। तथा च चिरत्वेनाभ्यन्तरगमकयोनिर्वाहः। तस्याः = पार्वत्याः, पक्ष्मसु = नेत्रलोमसु, क्षणं=कञ्चित्कालं, स्थिताः = स्थितिं गताः 'स्थिता' इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं, क्षणमित्यनेन स्निग्धत्वं च गम्यते। अनन्तरम् ताडिताऽधराः=व्यथितोष्ठाः; एतेन अधरस्य मृदुत्वं गम्यते। ततः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः = कुचोपरिभागपतनजर्जरिताः, कुचकाठिन्यादित्यर्थः। तदनु, बलीषु= उदररेखासु, स्खलिताः = पतिताः, निम्नोन्नतत्वादित्यर्थः। इदम्, चिरेण=बहुसमयेन, न तु शीघ्रं, प्रतिबन्धबाहुल्यादिति शेषः। नाभिं = तुन्दिं, प्रपेदिरे = प्रविष्टाः, न तु निर्जग्मुरित्यर्थः। एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते।

व्युत्पत्तिः—प्रथमोदबिन्दवः = उदकस्य बिन्दवः उदबिन्दवः, 'मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' इति उदकशब्दस्य उदादेशः। 'कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्' इति, 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यप्यमरः। प्रथमे च ते उदबिन्दवः प्रथमोदबिन्दवः। ताडिताऽधराः = ताडितः अधरः यैस्ते

ताडिताऽधराः । पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः=धरतस्तौ धरौ, 'धृञ् धारणे' पचाद्यच् । पयसां धरौ पयोधरौ, 'स्त्रीस्तनाऽब्दौ पयोधरौ' इत्यमरः । पयोधरयोः उत्सेधः पयोधरोत्सेधः तस्मिन्निपातः, तेन चूर्णिताः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । नाभिः= 'नाभिर्द्वयोस्तुन्दकूपौ तुन्दीस्तुन्दीकरः पुमान्' इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र श्लोके प्रतिपदमर्थभेदात् परिकरालङ्कारः । काव्यप्रकाशे तल्लक्षणं यथा—

'विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः' । इति ।

भावार्थः—वर्षारम्भसमयभाविप्रथमजलबिन्दवो नेत्ररोमसु क्षणकालमवस्थिताः अत्युच्चस्थानावृतिकठिनस्तनतटनिपातेन परमाणुतां प्राप्ताः, पुनश्च सम्भूयाऽधोगमनारम्भे वलित्रये स्खलनं प्राप्ताः, सन्तो महता समयेन पार्वत्याः निम्ननाभिप्रदेशं प्रविविशुरिति भावः ।

भाषा—वर्षाजल पार्वती के सिर पर गिरता था । उस जल की बूंदें उसकी पलकों में कुछ समय तक ठहर कर, वहाँ से सीधे अत्युच्च कठिन स्तन पर टपकने से इधर उधर छिटक जाती थी । फिर कुछ जमा होकर नीचे की ओर आते आते त्रिवली में घूमती हुई, अन्त में गम्भीर नाभिप्रदेश में प्रविष्ट होती थीं ।

वार्षिकं तपःप्रकारमेवाह—

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

चलती हवा थी वृष्टि होती उपल पर सोती सदा ।
तप साक्षि रजनी देखती बिजली नयन से सर्वदा ॥

अन्वयः—निरन्तरासु अन्तरवातवृष्टिषु अनिकेतवासिनीं शिलाशयां तां महातपः साक्षये स्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् इव ।

व्याख्या—निरन्तरासु=नीरन्ध्रासु, अविच्छिन्नासु इत्यर्थः । अन्तरवातवृष्टिषु= मध्यवायुवर्षेषु अनिकेतवासिनीम्=अगृहवासिनीम्, अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलाशयां=प्रस्तरशायिनीं, तां=पार्वतीं, महातपःसाक्षये=दुष्करतपःसाक्षित्वे, स्थिताः=विद्यमानाः, क्षपाः=रात्रयः, तडिन्मयैः=विद्युद्रूपैः, उन्मिषितैः=अवलोकनैः, व्यलोकयन् इव=ददृशुः इव ।

व्युत्पत्तिः—निरन्तरासु=निर्गतं अन्तरं याभ्यस्ताः निरन्तराः, तासु निरन्तरासु । अन्तरवातवृष्टिषु=अन्तरे वातः यासां ताः अन्तरवाताः, 'अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानाऽन्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥' इत्यमरः । अन्तरवाताश्च ता वृष्टयः अन्तरवातवृष्टयः, तासु अन्तरवातवृष्टिषु । अनिकेतवासिनीं=निकेते=गृहे वसतीति तच्छीला निकेतवासिनी न निकेतवासिनी अनिकेतवासिनी, ताम् अनिकेतवासिनीं । शिलाशयां=शिलायां शेते शिलाशया, तां शिलाशयाम् । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । महातपःसाक्षये=साक्षाद् द्रष्टा साक्षी,

'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति इनिप्रत्ययः। साक्षिणः कर्म साक्ष्यं ष्यञ्प्रत्ययः। महच्च तत् तपः महातपः, 'आन्महतः समानाऽधिकरणजातीययोः' इति महत आत्वम्। महातपसः साक्ष्यं महातपः साक्ष्यं, तस्मिन् महातपःसाक्ष्ये। क्षपाः='निशा निशीथिनी रात्रिक्षियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः। तडिन्मयैः=तडित एव तडिन्मयानि, तैः तडिन्मयैः, स्वार्थे मयट। 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इत्यनुनासिकः।

अत्र श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारः। इवेति चक्षुषा विलोकनमेव उत्प्रेक्ष्यते। साक्ष्यं तु—

'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥'

इति महाभारतप्रमाणसिद्धत्वात् उत्प्रेक्ष्यमिति चानुसन्धेयम्।

भावार्थः—निषिद्धधारास्वनवरतप्रवृत्तमारुतासु वृष्टिष्वनावृतदेशवासिनीं शिलातलशायिनीं तां पार्वतीं महातपःकर्मसाक्षित्वे विद्यमाना रात्र्यो विद्युदूपैरक्षिपक्ष्मोद्घाटनैरवलोकयामासुरिव।

भाषा—जोरों से घनघोर वर्षा के साथ रात में जब आँधी चलने लगती थी तब भी अनावृत स्थान में शिलातल पर शयन करनेवाली पार्वती की महती तपस्या की साक्षीस्वरूप अनेक रात्रियाँ अपनी बिजलीरूप आँखों को खोल करके मानो देखती थीं।

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह—

निनाय साऽत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती॥ २६॥

हिम मय पवन मय पौष निशि में सलिल में रहती ससुख।
चकवा तथा चकई-विरहिणी को निरखती थी सदुख॥

अन्वयः—सा अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्य रात्रीः उदवासतत्परा परस्पराक्रन्दिनि पुरः वियुक्ते चक्रवाकयोः मिथुने कृपावती सती निनाय।

व्याख्या—सा = पार्वती, अत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः=अत्यर्थंतुहिनचेपिवाताः सहस्यरात्रीः = पौषरजनीः, उदवासतत्परा = जलनिवासासक्ता, परस्पराक्रन्दिनि अन्योन्याक्रोशिनि, पुरः=अग्रे, वियुक्ते=विरहिजि, वियोगयुक्त इत्यर्थः। चक्रवाकयोः=चक्रवाकयाः चक्रवाकस्य च, मिथुने=द्वन्द्वे, कृपावती=दयावती सती, निनाय=यापयामास।

व्युत्पत्तिः—अत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः उत्किरन्तीति उत्किराः 'कृ विक्षेपे' इ धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति कप्रत्ययः। हिमानाम् उत्किराः हिमोत्किरः अत्यन्तं हिमोत्कराः अतिहिमोत्किराः, ते अनिलाः यासु ताः अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः, ताः। सहस्यरात्रीः=सहसि=बले, साधुः सहस्यः, 'तत्र साधुः' इति यत् स्यक्। 'पौषे तैषसहस्यौ द्वौ' इत्यमरः। सहस्यस्य रात्रयः सहस्यरात्रयः,

सहस्थरात्रीः । उदवासतत्परा=उदके वासः उदवासः, 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्य उदादेशः । उदवासे तत्परा उदवासतत्परा । परस्पराक्रन्दिनि=आक्रन्दतीति आक्रन्दि, परस्परं यथा स्यात्तथा,आक्रन्दि परस्पराक्रन्दि, तस्मिन् परस्पराक्रन्दिनि । वियुक्ते=युक्तं योगः, विगतं युक्तं यस्य तत् वियुक्तं, तस्मिन् वियुक्ते । चक्रवाकयोः=चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ, तयोः चक्रवाकयोः 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । मिथुने='स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । कृपावती=कृपा अस्ति यस्याः सा कृपावती, मतुप्प्रत्ययः । निनाय='णीञ् प्रापणे' इति धातोर्लिट्, हेमन्ते जलाधिवास उक्तो मनुना यथा—

'अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः' । इति ।

भावार्थः—सा पार्वती हैमपवनातिशीतलाः पौषरजनीः (हेमन्तकालरजनीः) जलाधिवासनियता सती पुरोभागेऽन्योन्याक्रोशिनि विरहिणि चक्रवाकी-चक्रवाकयोर्द्वन्द्वं दयमाना सती यापयामासेति भावः ।

भाषा—पार्वती हिमालय की शीतपूर्ण पौष मास की रात में भी जल में रहती थी । उसके सामने ही एक दूसरे से बिछुड़ा हुआ चकवा और चकई का जोड़ा एक दूसरे को उद्देश कर विललाता था । पार्वती का हृदय उस चक्रद्वन्द्व पर सहानुभूति से ओतप्रोत था ।

हृत्थमुग्रे तपसि वर्तमानाया अपि पार्वत्या वदनमुज्ज्वलमेवाभूदिति भङ्ग्यन्तरेणाह—

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

निशि में कमल सम गन्धमय चले अधर दल शोभित वदन ।
हिम से सरोरुह नष्ट थे पर मुख बना उनका सदन ॥

अन्वयः—सा निशि पद्मसुगन्धिना प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना मुखेन तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदाम् अपां सरोजसन्धानम् अकरोत् इव ।

व्याख्या—सा = पार्वती, निशि=रात्रौ, पद्मसुगन्धिना = कमलसुरभिणा, प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना=प्रकम्पमानोष्ठदलशोभिना, मुखेन = आननेन, तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदः=तुहिनवर्षनाशितकमलसम्पत्तीनाम् , अपां=जलानां, सरोजसन्धानं=कमलसङ्घटनम् , अकरोत इव=व्यधत्त इव ।

व्युत्पत्तिः—पद्मसुगन्धिना=शोभनः गन्धः यस्य सः सुगन्धिः, 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' इति इत्वम् । पद्म इव सुगन्धिः पद्मसुगन्धिः, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । तेन पद्मसुगन्धिना । प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना= प्रवेपते इति प्रवेपमानः, 'टुवेपृ कम्पने' इति धातोः शानच्, 'आने मुक्' इति मुगागमः । प्रवेपमानश्चाऽसौ अधरः प्रवेपमानाऽधरः । प्रवेपमानोऽधरः एव पत्रं प्रवेपमानाऽधरपत्रं, 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्ण छदः पुमान्' इत्यमरः । प्रवेपमानाऽ-

धरपत्रेण शोभते तच्छीलं प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभि, तेन-प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना। तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां=तुषाराणां वृष्टिः तुषारवृष्टिः, तया क्षताः तुषारवृष्टिक्षताः, पद्मानां सम्पद्: पद्मसम्पद:, तुषारवृष्टिक्षताः पद्मसम्पद: यासां ताः, तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पद:, तासां तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां। सरोजसन्धानं = सरसि जातानि सरोजानि, तेषां सन्धानं सरोजसन्धानं, तत्।

अत्र हेमन्ते तुषारवर्षणादितरेषु सरोजेषु विनष्टेषु, पार्वत्याः वदनसरोजमेव जले तदानीं सरोजसन्ततिविच्छेदाभावमकरोदिवेत्यभिधानादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। अधरस्य पत्ररूपणान्मुखस्य पद्मरूपणमर्थादायातमित्येकदेशविवर्ति रूपकं च। अन्यत् कमलं हिमेन उपहन्यते तन्मुखकमलं तु न तथा, इति व्यतिरेकाऽलङ्कारोऽपि व्यज्यत इत्येतेषां सङ्करः।

भावार्थः—उदवासतत्परत्वादुदके मुखमात्रस्था सा पार्वती हेमन्तरात्रौ कमलवत्सुरभिणा शीतवशात् कम्पमानोष्ठदलसुन्दरेण मुखेन हिमनष्टपङ्कजसबुद्धीनां जलानामविच्छिन्नपङ्कजसम्बन्धमिव चकारेति भावः।

भाषा—शीत की रात में पानी में रहते समय पार्वती का मुखमात्र दिखाई पड़ता था। शीत के कारण उसका ओष्ठदल काँपता था, और कमल के समान सुगन्धि निश्वासपवन से वह दिशाओं को आमोदित करती थी। मानो हेमन्त ऋतु में कमलों के नष्ट हो जाने पर भी उसके मुखकमल से ही सरोवर की कमलसम्पत्ति अटूट रह जाती थी।

अथास्यन्तदुश्चरं तपोविशेषमाह—

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः॥ २८॥

तप की पराकाष्ठा हुई पत्ते गिरे भोजन हुए।
छोड़ा उसे भी वन 'अपर्णा' चकित सब ऋषि जन हुये॥

अन्वयः—स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता तपसः पराकाष्ठा हि। तया पुनः तदपि अपाकीर्णम्, अतः प्रियंवदां तां पुराविदः अपर्णा इति च वदन्ति।

व्याख्या—स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता=स्वतश्च्युतवृक्षपत्रवर्तनत्वं, तपसः = नियमस्य, पराकाष्ठा हि=परम् उत्कर्षो हि, तया = पार्वत्या, पुनः, तत् अपि = पर्णवर्तनम् अपि, अपाकीर्णम्=अपाकृतम्, अतः=अस्माद् हेतोः पर्णभक्षणत्यागाद् हेतोरित्यर्थः। प्रियंवदां=हृद्यभाषिणीं तां=पार्वतीं, पुराविदः=पुराणज्ञाः, अपर्णा इति च, वदन्ति = कथयन्ति।

व्युत्पत्तिः—स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता=स्वयंविशीर्णानि स्वयंविशीर्णानि, द्रुमस्य पर्णानि द्रुमपर्णानि। स्वयंविशीर्णानि द्रुमपर्णानि एव वृत्तिर्यस्य स स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्ति, तस्य भावः स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता, 'आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनं

नजीवने' इत्यमरः। काष्ठा='काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः। प्रियंवदा=प्रियं वदतीति प्रियंवदा, तां प्रियंवदां, 'प्रियवशे वदः खच्' इति खच्प्रत्ययः, 'अरुर्द्विषद-जन्तस्य मुम्' इति मुमागमश्च। पुराविदः=पुरा=पुराणं, विदन्तीति पुराविदः, 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धाऽतीतभाविषु' इति मेदिनी। अपर्णा=अविद्यमानं भक्षय-त्वेन पर्णम्, अपि यस्याः सा अपर्णा। 'अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका' इत्यमरः।

अत्र 'अपर्णाम्' इति अपपाठः। इति शब्दाऽभिहितेन द्वितीयाया अनुपपत्तेः। यथाऽऽह वामनः—'निपातेनाऽप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिग्रणमस्य प्रायिकत्वात्' इति मल्लिनाथः।

भावार्थः—कालपरिपाकवशात् स्वयमेव पतितैर्वृक्षाणां जीर्णपत्रैर्जीवनं हि तपश्च-र्यायाश्चरमसीमा भवति। तया पार्वत्या पुनः स्वयं पतितजीर्णपर्णभक्षणमपि परित्य-क्तम्। अत एव पूर्ववृत्तान्तवेदिनो मधुरभाषिणीं पार्वतीं नाम्नाऽपर्णेत्याजुहुवुरिति भावः।

भाषा—पेड़ से गिरे हुए पत्तों से अपना जीवननिर्वाह करते हुए अब तपस्या की जाती है, वही तपस्या की चरम सीमा कहाती है। परन्तु पार्वती ने उन पत्तों का खाना भी त्याग दिया था, इसी से उसका एक नाम अपर्णा हुआ।

अथैवं क्रियमाणस्य तपसः सिद्धिमाह—

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं गलपयन्त्यहर्निशम्।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा॥ २९॥

कोमल मृणाल समान वपु को क्षीण व्रत से कर दिया।
तापस उपार्जित कठिन तन से विमल तप मद हर लिया॥

अन्वयः—मृणालिकापेलवं स्वम् अङ्गम् एवमादिभिः व्रतैः अहर्निशं गलपयन्ती॥ कठिनैः शरीरैः उपार्जितं तपस्विनां तपः दूरम् अधश्चकार।

व्याख्या—मृणालिकापेलवं=पद्मिनीकन्दकोमलं, स्वम्=स्वकीयम्, अङ्गं=शरी-रम्, एवमादिभि=पूर्वोक्तजलादिवासैः, व्रतैः=नियमैः, अहर्निशम्=अहोरात्रं, गलप-यन्ती=कर्शयन्ती, सा=पार्वती, कठिनैः=कठोरैः, क्लेशसहैरित्यर्थः। शरीरैः=देहैः, उपार्जितं=सम्पादितं, तपस्विनां=तापसानां, तपः=नियमविशेषं, दूरम्=अत्य-न्तम्, अधश्चकार=तिरश्चकार, अतिशिश्ये इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—मृणालिकापेलवं=मृणालिका इव पेलवम् इति मृणालिकापेलवं, तत्, एवमादिभिः=एवम्=उक्तप्रकारतोयाऽग्निमध्यवासव्रतम्, आदिः येषां तानि एवमा-दीनि, तैः एवमादिभिः। अहर्निशम्=अहश्च निशा च अहर्निशं, तत्। समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। कठिनैः='कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्' इत्यमरः। तपस्विनां=तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेषां तपस्विनां 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' इति विनिप्रत्ययः।

अनेन तपःसिद्धिकथनेन तपोवर्णनमुपसंहृतमित्यवसेयम् ।

भावार्थः—पद्मिनीकन्दकोमलं स्वकीयं शरीरं पूर्वोक्तप्रकारैस्तोयाग्निवासोपवासादिभिर्नियमैः रात्रिन्दिवं शोषयन्ती सा पार्वती जन्मतः प्रभृति परिचयवशादातपादिसंसर्गसहैर्दृढैः सम्पादितं महर्षीणां तपोऽत्यन्तं तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा—कमल के समान कोमल शरीर को जलवास, अग्निवास, उपवासादि व्रत-नियमादि से शोषित करती हुई पार्वती ने तपश्चर्या की। दृढ शरीर वाले ऋषिलोग तो जन्म से ही तपस्या की कठोरता से परिचित हैं। अतः पार्वती की तपस्या ने ऋषियों की सारी तपस्याओं का तिरस्कार किया।

अथैवंविधतपःसमुद्बोधितदयासम्बुचितप्राक्तननैसर्गिकानुरागस्य भगवतो हरस्य ब्रह्मचारिव्याजेनाऽभियोगप्रकारं प्रपञ्चयति—

अथाऽजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

पालाशधर ले अजिन जलते ब्रह्मचर्य सुतेज से ।
मृदुवचन एक सुब्रह्मचारी जटिल आश्रम में लसे ॥

अन्वयः—अथ = अजिनाऽऽषाढधरः = प्रगल्भवाक् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन् इव कश्चित् जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाऽऽश्रमः यथा तपोवनं विवेश ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अजिनाऽऽषाढधरः = मृगचर्मपलाशदण्डधरः, प्रगल्भवाक् = प्रौढवचनः, ब्रह्ममयेन=वेदाध्ययनमयेन, वेदाध्ययनप्रकर्षजनितेनेत्यर्थः । तेजसा = वर्चसा, ज्वलन् इव=देदीप्यमान इव, कश्चित्=कोऽपि, अनिर्दिष्ट इत्यर्थः । जटिलः = जटावान्, ब्रह्मचारीति शेषः । शरीरबद्धः = बद्धशरीरः, शरीरवानित्यर्थः । प्रथमाऽऽश्रमः यथा = ब्रह्मचर्याश्रमः इव, तपोवनं = तपःस्थलं, पार्वत्या इति शेषः । विवेश = प्रविष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः—अजिनाऽऽषाढधरः = आषाढी = पूर्णिमा प्रयोजनम् अस्य सः आषाढः = पालाशदण्डः, 'विशाखाऽऽषाढादण् मन्थदण्डयोः' इत्यण्प्रत्ययः । 'पालाशो दण्ड आषाढो व्रते' इत्यमरः । अजिनं च आषाढश्च अजिनाषाढौ, 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । धरतीति धरः, पचाद्यच् । अजिनाषाढयोः धरः अजिनाऽऽषाढधरः, अनेन ब्राह्मणत्वमपि विज्ञातं भवति । ब्राह्मणानामेव पालाशदण्डविधानात् । प्रगल्भवाक्=प्रगल्भा वाक् यस्य स प्रगल्भवाक्, 'प्रगल्भः प्रतिभाऽन्विते' इत्यमरः । ज्वलन्= ज्वलतीति ज्वलन् शतृप्रत्ययः । जटिलः = जटाः सन्ति यस्य स जटिलः, 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति पिच्छादित्वाद्विलच् । ब्रह्मचारिणामपि जटाधरत्वमुक्तं मनुना, यथा—

'मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः' । इति ।

शरीरबद्धः—शरीरं बद्धं यस्य स शरीरबद्धः, 'वाहिताग्न्यादिषु' इति पाठाद्

साधुत्वम् । प्रथमाऽऽश्रमः=प्रथमश्चासौ आश्रमः प्रथमाश्रमः । 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा' इति मनुस्मृतिवचनेन ब्रह्मचर्याश्रमस्यैवावलम्बनक्रमे प्राथम्यबोधनात् । तपोवनं=तपसः वनं तपोवनम् ।

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । शोभाधिक्यं लोकोत्तरप्रभावत्वञ्चोत्प्रेक्षाहेतुः । यथाशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाद्योतकः ।

भावार्थः—अथ कृष्णाजिनपालाशदण्डधारी प्रौढवचनो ब्रह्मतेजसा देदीप्यमान इव जटावान् कश्चिदपरिचितो ब्रह्मचारी मूर्तिमान् ब्रह्मचर्याश्रम इव लक्ष्यमाणः पार्वत्यास्तपोवनं प्रविष्टोऽभूदिति भावः ।

भाषा—एक दिन कृष्णाजिन तथा पलाशदण्डधारी जटायुक्त कोई अपरिचित ब्रह्मचारी पार्वती के आश्रम में उपस्थित हुआ । उसकी आवाज गम्भीर थी, और वह ब्रह्मतेज से पूर्ण था । मालूम होता था कि ब्रह्मचर्याश्रम ही मूर्तिमान होकर तपोवन में मानो आविर्भूत हुआ है ।

अथ पार्वत्यास्तद्विषया प्रतिपत्तिमाह—

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

गिरिराज कन्या ने किया अर्चन अतिथि का ध्यान से ।
निज सदृश से भी खास जन सम विज्ञ मिलते मान से ॥

अन्वयः—आतिथेयी पार्वती तं बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय । साम्येऽपि अभिनिविष्टचेतसां वपुर्विशेषेषु अतिगौरवाः क्रियाः भवन्ति ।

व्याख्या—आतिथेयी = अतिथिसत्कारिणी, पार्वती = उमा, तं = ब्रह्मचारिणं, बहुमानपूर्वया=अतिसत्कारपूर्वया, गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्यया=अर्चया, प्रत्युदियाय=प्रत्युज्जगाम । 'ननु कथं पार्वत्यास्तुल्येऽपि तादृश उपचार इत्यत आह'—साम्येऽपि=तुल्यत्वेऽपि, अभिनिविष्टचेतसां=स्थिरचित्तानां, रागद्वेषराहित्यात् समबुद्धीनामित्यर्थः । वपुर्विशेषेषु=व्यक्तिविशेषेषु तेजोविशेषयुक्तेषु शरीरेष्विवत्यर्थः । अतिगौरवाः=अतिगौरवसहिताः, क्रियाः=चेष्टाः, भवन्ति=प्रवर्तन्ते ।

व्युत्पत्तिः—आतिथेयी=अतिथिषु साध्वी आतिथेयी, 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ्प्रत्ययः । 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्', इति ढस्य एय । 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप् । पार्वती=पर्वतस्याऽपत्यं स्त्री पार्वती । बहुमानपूर्वया=बहुश्चाऽसौ मानः बहुमानः, स पूर्वः यस्याः सा बहुमानपूर्वा, तया बहुमानपूर्वया । सपर्यया='पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणा समाः' इत्यमरः । साम्ये=समस्य भावः साम्यं, तस्मिन् साम्ये, ष्यञ्प्रत्ययः । अभिनिविष्टचेतसाम्=अभिनिविष्टं चेतः येषां ते अभिनिविष्टचेतसः, तेषाम् अभिनिविष्टचेतसां । वपुर्विशेषेषु=वपुषां विशेषाः वपुर्विशेषाः, तेषु वपुर्विशेषेषु । तात्पर्याऽनुपपत्तेः वपुःपदस्य वपु-

र्धारिषु लक्षणा। अतिगौरवाः=गुरोर्भावः गौरवम्, अत्यन्तं गौरवं यासां ता अतिगौरवाः। क्रियाः=क्रियन्ते यास्ताः क्रियाः तेजोविशेषयुक्तेषु शरीरविशेषेषु भगवद्बुद्धिरुपपादिता गीतायां श्रीमद्भगवता श्रीकृष्णेन यथा—

'यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्॥' इति।

भावार्थः—अभ्यागतवत्सला सा पार्वती श्रद्धापूर्वकं पूजया तं ब्रह्मचारिणं प्रत्युज्जगाम। रागद्वेषरहित्यात् सर्वत्र समबुद्धीनामुदारचेतसां तेजोविशेषयुक्तेषु शरीरेष्वत्यन्तगौरवोपेताः पूजाविधय उपपद्यन्त इति भावः।

भाषा—अभ्यागतवत्सला पार्वती ने श्रद्धा के साथ ब्रह्मचारीजी का स्वागत किया। रागद्वेषरहित होने से सर्वत्र समबुद्धि सम्पन्न उदारचित्तशाली महानुभावों का ब्रह्मतेजसम्पन्न पुरुष विशेष के प्रति अत्यन्त गौरवयुक्त सत्कार प्रकार हुआ करता है।

इत्थं पार्वतीसत्कृतस्य ब्रह्मचारिणो वृत्तमाह—

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम्।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः॥ ३२॥

स्वीकार कर पूजा उमा की निज थकावट दूर कर।
बोला वचन क्रम से निरखता पार्वती को घूर कर॥

अन्वयः—सः विधिप्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य क्षणं परिश्रमं च विनीय नाम, अथ उमाम् ऋजुना एव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमः सन् वक्तुं प्रचक्रमे।

व्याख्या—सः=ब्रह्मचारी, विधिप्रयुक्तां=विधिनाऽनुष्ठितां, सत्क्रियां=पूजां परिगृह्य=स्वीकृत्य, क्षणं=कञ्चित्कालं, परिश्रमं च=खेदं च, विनीय=अपनीय, अथ=अनन्तरम्, उमां=पार्वतीम्, ऋजुना एव=अजिह्मेन, एव, विलासरहितेनैवेत्यर्थः। चक्षुषा=नेत्रेण, पश्यन्=अवलोकयन्, अनुज्झितक्रमः=अत्यक्तवचनक्रमः सन्, वक्तुं=भाषितुं, प्रचक्रमे=प्रारेभे।

व्युत्पत्तिः—विधिप्रयुक्तां=विधिना प्रयुक्ता, विधिप्रयुक्ता, तां विधिप्रयुक्तां, 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः। सत्क्रियां=सती चाऽसौ क्रिया सत्क्रिया, तां सत्क्रियां। क्षणं='कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। नाम=प्रसिद्धौ। ऋजुना='ऋजावजिह्मप्रगुणौ' इत्यमरः। अनुज्झितक्रमः=न उज्झितः अनुज्झितः, स क्रमः येन सः अनुज्झितक्रमः। कुशलप्रश्नमारभ्य तपश्चरणकारणप्रश्नपर्यन्तो वक्ष्यमाणो वचनविन्यासक्रमोऽत्र क्रमशब्देन विवक्षितः।

भावार्थः—स ब्रह्मचारी शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं कृतां तां पूजां स्वीकृत्य किञ्चित्कालमध्वपरिश्रमापनयनञ्चाऽभिनीय विलासशून्याभ्यां नयनाभ्यां पार्वतीमुखमवलोकयन् कुशलप्रश्नानन्तरं क्रमशस्तपश्चरणकारणप्रश्नपर्यन्तं वक्तुमारेभे इति भावः।

भाषा—शास्त्रोक्त विधि से की गई पार्वती की पूजा को स्वीकार करते हुए

ब्रह्मचारीजी ने कुछ विश्राम कर विलासचेष्टाहीन दृष्टि से पार्वती को देखा, और कुशलता सम्बन्धी प्रश्न करने के बाद तपस्या करने का कारण पूछा।

तत्र तावन्मुनिजनेषूचितं कुशलं पृच्छति त्रिभिः श्लोकैः। तत्रादौ तपस्साधन-सम्पत्तिं पृच्छति—

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

कुश समिध सुलभ्र मनोज्ञ है क्या जल नहाने के लिये।
तप में निरत रहती बचा तन धर्म—साधन के लिये॥

अन्वयः—क्रियार्थं समित्कुशं सुलभम् अपि? जलानि ते स्नानविधिक्षमाणि अपि? स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे अपि? खलु शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम् अस्ति।

व्याख्या—क्रियार्थं = कर्मार्थं, होमाऽऽदिकर्माऽनुष्ठानाऽर्थमित्यर्थः। समित्कुशं = काष्ठदर्भं, सुलभम् अपि=सुप्राप्यं क्वचित्। जलानि=अम्बूनि, ते = तव, स्नानविधि-क्षमाणि अपि = मज्जनक्रियायोग्यानि क्वचित्। किञ्च स्वशक्त्या = आत्मसामर्थ्येन स्वसामर्थ्याऽनुसारेणेत्यर्थः, तपसि = तपःक्रियायां, प्रवर्तसे. अपि = प्रवृत्ता भवसि क्वचित्। शरीरमपीडयित्वा तपश्चरसि क्वचिदित्यर्थः। युक्तं चैतत्—खलु=यस्माद् हेतोः, शरीरं = देहम्, आद्यं = प्रथमं, धर्मसाधनं=पुरुषोपकरणम्, अस्ति।

व्युत्पत्तिः—क्रियार्थं = क्रियाभ्य इदं क्रियार्थं, समित्कुशं = समिच्च कुशाश्च स-मित्कुशं, 'जातिरप्राणिनाम्' इति समाहारद्वन्द्वः 'अध्मो कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्' इत्यमरः। सुलभं=सुखेन लब्धुं शक्यं, सुलभं, खल्प्रत्ययः। अपि = क्वचिदर्थकः। स्नानविधिक्षमाणि=स्नानस्य विधिः स्नानविधिः, तस्मिन्क्षमाणि स्नानविधिक्षमाणि। स्वशक्त्या=स्वा चाऽसौ शक्तिः स्वशक्तिः, तया स्वशक्त्या, आद्यम् = आदौ भवम्। आद्यम्। धर्मसाधनं = साध्यते अनेनेति साधनम्। धर्मस्य साधनं धर्मसाधनम्। धर्मस्तु शरीरेण वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते, तेषु च शरीरमेव मुख्यं साधनम्। सति शरीरे धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाः चतुर्वर्गाः साध्यन्ते। अत एव 'सर्वत आत्मानं गोपायेत्' इति श्रुतिः।

भावार्थः—तव तपोवने होमाद्यङ्गभूतानि समित्कुशादीनि सुलभानि क्वचित्। तवाश्रमे वर्तमानानि जलानि स्नानविधियोग्यानि बहूनि निर्मलानि क्वचित्। आत्मशक्त्यनुसारेण तपसि प्रवर्तसे क्वचित्। समिदादिधर्मसाधनेषु मध्ये प्रधानं धर्मसाधनं शरीरमेवेति भावः।

भाषा—तुम्हारे तपोवन में हवन-द्रव्य सुलभ तो हैं? तुम्हारे तपोवन का जल स्नान करने योग्य तो है? अपने शरीर की शक्ति के अनुसार ही तपस्या करती तो हो? क्योंकि धर्म के और-और साधनों की अपेक्षा शरीर ही श्रेष्ठ साधन है।

अथ पार्वतीसंवर्धितानामाश्रमलतानामपि कुशलं पृच्छति—

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

तुझसे सुसिञ्चित मृदु लता के जो सुपल्लव हैं यहाँ ।
चिर काल से लाक्षा रहित तव अधर सम वे हैं जहाँ ॥

अन्वयः—त्वदावर्जितवारिसम्भृतम् आसां वीरुधां प्रवालम् अनुबन्धि अपि ? यत् चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलाम् आरोहति ।

व्याख्या—त्वदावर्जितवारिसम्भृतं=त्वत्सिक्तजलोत्पन्नम्, आसां = पुरोवर्तिनीनां वीरुधां=लतानां, प्रवालं=पल्लवम्, अनुबन्धि अपि = अनुस्यूतं किम् । यत = प्रवालं, चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन=चिरात्यक्तलाक्षारागश्वेतरक्तेन, ते = तव दन्तवाससा = दशनवाससा, अधरेणेत्यर्थः । तुलां = समताम्, आरोहति = गच्छतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—त्वदावर्जितवारिसम्भृतं=त्वया आवर्जितं त्वदावर्जितं तच्च तत् वारि त्वदावर्जितवारि, तेन सम्भृतं त्वदावर्जितवारिसम्भृतम् । अनुबन्धि=अनुषज्नातीति अनुबन्धि, णिनिप्रत्ययः चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलेन = चिरमुज्झितः चिरोज्झितः, सः अलक्तकः यत्र तत् चिरोज्झिताऽलक्तकं, चिरोज्झिताऽलक्तकं च तत् पाटलं = स्वभावरक्तमित्यर्थः, चिरोज्झिताऽलक्तकपाटलं, तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन, 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । दन्तवाससा दन्तान् वस्ते = आच्छादयतीति दन्तवासः, तेन दन्तवाससा, कर्मण्यण्, 'ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः ।

ननु 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रेण तुलाशब्दयोगे तृतीयाप्रतिषेधात् कथं दन्तवाससा तुलामिति चेदुच्यते । सदृशपदार्थवाची सादृश्यमात्रवाची चेति द्वौ तुलाशब्दौ । तयोः सदृशपदार्थवाचकतुलाशब्दयोगे एव तृतीया प्रतिषेधः । अत एव कौमुद्यां 'कृष्णस्य तुला नास्ती'त्युदाहृतम् । सादृश्यमात्रवाचकतुलाशब्दयोगे तु तृतीयापीष्यत एवेति न दोषः इति बोध्यम् ।

भावार्थः—एतासु लतासु त्वदाहृतजलसम्पादितं किसलयमविच्छेदेन सर्वदा जायते कश्चित्, किसलयं चिरकालपरित्यक्तलाक्षारसेनापि रक्तवर्णेन तवाधरोष्ठेन सादृश्यं प्राप्नोतीति भावः ।

भाषा—इन आश्रम की लताओं में तुम्हारे जलप्रदान से नवीन पत्तों की उत्पत्ति तो निरन्तर हुआ करती हैं जो नवीन पत्ते चिरकाल से लाक्षारस के न लगाने पर भी स्वाभाविक रक्तवर्ण के तुम्हारे अधरोष्ठ की समानता को प्राप्त करते हैं ।

अथ तपस्विजनानामवश्यकर्तव्यमत्यन्तमसाध्यं सापराधेष्वपि कोपजयं पृच्छति—

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु ।
य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनैस्तवाऽक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

कर-कुश-हरण-कारक मृगों में मन तुम्हारा तुष्ट है।
चल नयन से दृश-साम्य करते तू अमित सन्तुष्ट है॥

अन्वयः—करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः प्रसन्नम् अपि? हे उत्पलाक्षि! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जते इव।

व्याख्या—करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु=हस्तस्थितकुशप्रेमाऽपहरणकर्तृषु, सापराधेष्वित्यर्थः। 'करस्थदर्भप्रणयाऽपराधिषु' इति पाठे 'हस्तस्थितकुशप्रार्थनासापराधेषु' इत्यर्थो बोध्यः। हरिणेषु=मृगेषु, ते=तव, मनः=चित्तं, प्रसन्नम् अपि=न क्षुभितं किम्? हे उत्पलाऽक्षि!=हे कुवलयाऽक्षि! ये=हरिणाः, प्रचलैः=चञ्चलैः, विलोचनैः=नेत्रैः, तव=त्वदीयम्, अक्षिसादृश्यं=नेत्रतुल्यत्वं, प्रयुञ्जते इव=अभिनयन्ति इव। 'उत्पलक्षेपचलैः' इति पाठान्तरे 'कुवलयकम्पचञ्चलैः' इत्यर्थो बोध्यः। 'भावानयने द्रव्यानयन'मिति न्यायेन क्षिप्यमाणोत्पलचलैरिति यावत्।

व्युत्पत्तिः—करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु=करे तिष्ठन्तीति करस्थाः, ते च ते=दर्भाः करस्थदर्भाः, तान् प्रणयेन अपहरन्तीति करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिणः, तेषु करस्थदर्भप्रणयापहारिषु। पाठान्तरे-'करस्थदर्भाणां प्रणयः करस्थदर्भप्रणयः तेन अपराधिनः तेषु करस्थदर्भप्रणयाऽपराधिषु' एवं समासाः ज्ञेयाः। हरिणेषु-वैषयिकीयं सप्तमी। अयमेव हि महामुनीनां स्वभावः, यत् सापराधेऽपि जने दयावत्त्वमित्यर्थः। हे उत्पलाऽक्षि=उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाक्षी, तत्सम्बुद्धौ हे उत्पलाक्षि! 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्तः षच्, षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। 'स्यादुत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः। प्रचलैः=चलन्तीति चलानि, पचाद्यच्। प्रकर्षेण चलानि प्रचलानि, तैः प्रचलैः। 'सुप्सुपा' इति समासः। विलोचनैः=विशिष्टानि लोचनानि विलोचनानि, तैः विलोचनैः, गतिसमासः। अक्षिसादृश्यम्=सदृशस्य भावः कर्म वा सादृश्यम्, अक्ष्णोः सादृश्यम् अक्षिसादृश्यं, तत्। 'य उत्पलक्षेपचलैः' इति पाठान्तरे-उत्पलानां क्षेपा उत्पलक्षेपाः, ते इव चलानि उत्पलक्षेपचलानि, तैः उत्पलक्षेपचलैः एतादृशैर्विलोचनैरित्यर्थो बोध्यः। अत्र श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारः।

भावार्थः—हस्तस्थितकुशादानशालिषु सापराधेष्वपि मृगेषु विषये तव मनः प्रसन्नं कचित्? हे कमलाक्षि! ये मृगाः चञ्चलैः स्वनेत्रैः त्वन्नयनसादृश्यमभिनयन्तीव।

भाषा—तुम्हारे हाथ से जबर्दस्ती छीनकर कुशों को खानेवाले इन हरिणों के विषय में तुम्हारा चित्त प्रसन्न तो रहता है? जिनकी चञ्चल दृष्टि तुम्हारी ही दृष्टि का अनुकरण करती है।

एवं सर्वत्र कुशलं पृष्ट्वा पुनरपि तदनुप्रवेशार्थं प्रियवचनानि प्रयुङ्क्ते—

यदुच्यते पार्वति! पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने! तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्॥३६॥

अघ के लिये सौन्दर्य होता है न यह वच सत्य है।
शुचिदर्शने ! तव चरित ही सुन्दर प्रमाण सुतथ्य है ॥

अन्वयः—हे पार्वति ! 'रूपं पापवृत्तये न' इति यत् उच्यते, तत् वचः अव्यभिचारि। तथा हि हे उदारदर्शने ! ते शीलं तपस्विनाम् अपि उपदेशतां गतम्।

व्याख्या—हे पार्वति = हे गौरि, रूपं = सौम्याकृतिः, पापवृत्तये = कल्मषाऽऽचरणाय, न भवतीति शेषः। इति = एतादृक्, यत्=वचः, उच्यते = कथ्यते, लोकैरिति शेषः। तत्, वचः=वचनम्, अव्यभिचारि=व्यभिचाररहितं सत्यमित्यर्थः। 'यत्राऽऽकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति', 'न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति' इत्यादयो लोकवादाः न विप्रलम्भमासादयन्तीत्यर्थः। तथा हि, हे उदारदर्शने = हे आयताक्षि ! हे सुरूपे इत्यर्थः। अथवा, हे उन्नतज्ञाने = विवेकवति ! इत्यर्थः। ते = तव, शीलं = सद्वृत्तं तपस्विनाम् अपि=तापसानाम् अपि, उपदेशतां = प्रवर्त्तकप्रमाणतां, गतं = प्राप्तम्।

व्युत्पत्तिः—पापवृत्तये = पापस्य वृत्तिः, तस्य पापवृत्तये, 'अघं पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः। अव्यभिचारि=न व्यभिचरतीति अव्यभिचारि, ताच्छील्ये णिनिः। हे उदारदर्शने = उदार्यते आभ्यामिति दर्शने, 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः 'करणाऽधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट्। ततो दर्शनशब्दस्य नेत्राऽर्थकत्वम्। उदारे दर्शने यस्याः सा उदारदर्शना, तत्सम्बुद्धौ हे उदारदर्शने ! यद्वा भावल्युडन्तो दर्शनशब्दः। उदारं दर्शनं यस्याः सा उदारदर्शना, तत्सम्बुद्धौ हे उदारदर्शने। शीलं = 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः। तपस्विनां = तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेषां तपस्विनां, विनिप्रत्ययः। उपदेशताम् = उपदिश्यते अनेन इति उपदेशः, तस्य भावः उपदेशता, ताम् उपदेशताम्। गतं = गम्धातोः क्तप्रत्ययेऽनुनासिकलोपः 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्' इत्यादिस्मृतिषु सदाचारस्यापि वेदवदेव प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः।

भावार्थः—हे पार्वति ! सौन्दर्यं 'पापाचाराय न भवती'ति सामुद्रिकसारदर्शिभिर्यदुच्यते, तद्वचनं सत्यम्। तथा हि, हे रूपवति ! तव शीलं महर्षीणामप्येवं कर्तव्यमित्युपदेशरूपत्वं प्राप्तम्, तस्मात्। 'रूपं शीलानुसारीति' वचनं सत्यमेवेति भावः।

भाषा—हे पार्वति ! यह जो कहा गया है कि सुन्दर आकृति सदाचार से विच्छिन्न कभी नहीं होती है, यह बात बिलकुल ठीक है। हे रूपवति ! तुम्हारा सद्व्यवहार मुनियों को भी शिक्षा देनेवाला है। अतः यह निश्चित है कि रूप शील के अनुसार ही होता है।

अथ पार्वतीकृतस्य तपसः कुलशुद्धिकारकत्वमाह—

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष साऽन्वयः ॥ ३७ ॥

जल गङ्ग से सप्तर्षि-बलि-सुम से न पूत हुआ तथा।
तेरे अनाविल शुचि चरित से गिरि पवित्र हुआ यथा॥

अन्वयः—एष महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवि; च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः, अनाविलैः स्वदीयैः यथा साऽन्वयः पावितः।

व्याख्या—एषः = अयं, महीधरः = भूधरः हिमालय इत्यर्थः। विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः=पर्यस्तसप्तर्षिपुष्पोपहारसहासैः, दिवः=अन्तरिक्षात्, च्युतैः=पतितैः, गाङ्गैः = गङ्गायाः, सलिलैः = जलैः, तथा=तेन प्रकारेण, न पावितः=न पवित्रीकृतः। अनाविलैः = अकलुषैः शुचिभिरित्यर्थः। स्वदीयैः = स्वसम्बन्धिभिः, तवेत्यर्थः। चरितैः = चरित्रैः, यथा = येन प्रकारेण, पावितः = पवित्रीकृतः।

व्युत्पत्तिः—महीधरः=धरतीति धरः, मह्या धरः महीधरः, विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः = सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। 'सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाङ्गिरश्शिखण्डिनः' इत्यमरः। सप्तर्षीणां बलयः सप्तर्षिबलयः, 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः। विकीर्णाश्च ते सप्तर्षिबलयः विकीर्णसप्तर्षिबलयः, तैः प्रहसन्तीति विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासीनि, तैः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः। गाङ्गैः = गङ्गाया इमानि गाङ्गानि, तैः गाङ्गैः, इदमर्थे-अणप्रत्ययः। अनाविलैः = न आविलानि अनाविलानि, तैः स्वदीयैः। साऽन्वयः = अन्वयेन सहितः साऽन्वयः, पावितः = णिजन्तात् 'पूङ् पवने' इति धातोः क्तप्रत्ययः।

भावार्थः—अयं हिमालयः सप्तर्षिकृतपूजनपुष्पोपलक्षितैः स्वर्गात् पतितैर्गङ्गाजलैस्तथा पवित्रो न भवति, यथा दुराचारलेशरहितस्वदीयः सदाचारः पितृपितामहमातृमातामहादिवंशपरम्परासहितः पवित्रो भवति। तेन त्वच्चरितं गङ्गाजलादपि पवित्रमिति भावः।

भाषा—यह हिमालय सप्तर्षियों की पूजा के पुष्पों से, तथा स्वर्ग से पतित गङ्गाजल से भी उतना पवित्र नहीं होता है, जितना कि दुराचार-लेशहीन तुम्हारे शील से। तुम्हारे ही पवित्र चरित से हिमालय का मातृ-पितृ उभय कुल पवित्र हुआ है।

अथ धर्मस्यैव त्रिवर्गसारत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमपि स्वत्सेवितत्वादद्य मादृशानामपि प्रतीतिगोचरत्वमापन्नमित्याह—

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि।
त्वया मनोनिर्विषयाऽर्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते॥ ३८॥

कामार्थ से वर धर्म यह तो ठीक जचता आज है।
कामार्थ तज ले धर्म उर में तू बनी सिरताज है॥

अन्वयः—हे भाविनि! अनेन धर्मः सविशेषम् अद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति। यत् मनोनिर्विषयाऽर्थकामया त्वया एकः धर्म एव प्रतिगृह्य सेव्यते।

व्याख्या—हे भाविनि = हे प्रशस्ताऽभिप्राये, अनेन = एतेन, कारणेनेत्यर्थः। धर्मः = पुण्यं, सविशेषं = साऽतिशयम्, अद्य = अस्मिन्दिने, मे=मम, त्रिवर्गसारः= वर्गत्रयश्रेष्ठः, प्रतिभाति = प्रतिस्फुरति। यत = यस्मात्कारणात्, मनोनिर्विषयार्थकामया = चित्तनिराश्रयाऽर्थकामया, त्वया = भवत्या, एकः = एकाकी, धर्म एव= सुकृतम् एव, प्रतिगृह्य = स्वीकृत्य, सेव्यते = भज्यते।

व्युत्पत्तिः— हे भाविनि = प्रशस्तः भावः यस्याः सा भाविनी, तत्सम्बुद्धौ हे भाविनि, इनिप्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः। धर्मः='स्याद्धर्ममखियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। सविशेषं = विशेषेण सहितं यथा तथा सविशेषं, क्रि० वि०, त्रिवर्गसारः = त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः त्रिवर्गः, 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकः' इत्यमरः। त्रिवर्गे सारः त्रिवर्गसारः। मनोनिर्विषयाऽर्थकामया = निर्गतो विषयः याभ्यां तौ निर्विषयौ, मनसः निर्विषयौ मनोनिर्विषयौ। अर्थश्च कामश्च अर्थकामौ, मनोनिर्विषयौ अर्थकामौ यस्याः सा मनोनिर्विषयाऽर्थकामा, तया, मनोनिर्विषयार्थकामया = अर्थकामपराङ्मुखचित्तयेत्यर्थः।

भावार्थः—हे प्रशस्तहृदये! यस्मात् अर्थकामपराङ्मुखचित्तया त्वया यौवनोचितान् कामान् पितृगृहसुलभान् अर्थानप्यनादृत्य केवलं धर्म एव साभिप्रायं सेव्यते, तस्मात् धर्मार्थकामानां मध्ये धर्मस्यैव प्राधान्यमिति निश्चयो जात इति भावः।

भावार्थः—हे उदारहृदये! जब कि तुमने पितृगृह में सुलभ अर्थ व काम को त्यागकर केवल धर्म में ही अपना चित्त स्थिर किया, तब यह बात तो सिद्ध हो गई कि धर्म, अर्थ तथा काम इन तीनों में धर्म ही श्रेष्ठ है।

सम्प्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि।
यतः सतां सन्नतगात्रि! सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते॥ ३९॥

नतगात्रि यह समुचित न है मुझको बेगाना जानना।
सुजन साप्तपदीन मैत्री उचित है यह मानना॥

अन्वयः—आत्मना प्रयुक्तसत्कारविशेषं मां परं सम्प्रतिपत्तुं न अर्हसि, हे सन्नतगात्रि! यतः मनीषिभिः सतां सङ्गतं साप्तपदीनम् उच्यते।

व्याख्या—आत्मना = स्वेन, प्रकरणाऽनुरोधात् त्वयेत्यर्थः। प्रयुक्तसत्कारविशेषः= कृतपूजाऽतिशयं, मां परम् = अनात्मीयं, सम्प्रतिपत्तुम् = अवगन्तुं, न अर्हसि = न योग्याऽसि। हे सन्नतगात्रि = हे सन्नताङ्गि! यतः=यस्मात् कारणात्, मनीषिभिः= विद्वद्भिः, सतां = सज्जनानां, सङ्गतं = सख्यं, साप्तपदीनं = सप्तपदोच्चारणसाध्यम्, उच्यते = कथ्यते। तच्च सख्यमावयोः स्वरकृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—प्रयुक्तसत्कारविशेषं = सत्कारस्य विशेषः सत्कारविशेषः, प्रयुक्तः

सत्कारविशेषः यस्य सः प्रयुक्तसत्कारविशेषः, तं प्रयुक्तसत्कारविशेषम् । ह-सङ्गतगात्रि = सम्यक् नतं सङ्गतं, गतिसमासः । सङ्गतं गात्रं यस्याः सा सङ्गतगात्री, तत्सम्बुद्धौ हे सङ्गतगात्रि ! 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीप् । मनीषिभिः= मनस ईषिणः मनीषिणः, तैः मनीषिभिः । शकन्ध्वादित्वात्साधुत्वम् । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । साप्तपदीनं=सप्तभिः पदैः अवाप्यते इति साप्तपदीनं, 'साप्तपदीनं सख्यम्' इति निपातनात्साधुत्वम् । 'सख्यं साप्तपदीनं स्यात्' इत्यमरः ।

भावार्थः—हे सुन्दरगात्रि ! यतः सज्जनानां परस्परं सख्यं सङ्गमात्रादेव भवतीति मनीषिभिरुच्यते, ततः त्वत्कृतसत्कारविशेषोऽहं त्वदीय एव सञ्जातः, तस्माच्च परत्वेन कल्पनीयः,अपि तु स्वत्परिवारजनत्वेनैवाहं त्वया परिकल्पनीय इति भावः ।

भाषा—हे सुन्दरि ! मनीषियों का कहना है कि सज्जनों का प्रथम समागम से ही परस्पर के प्रति बन्धुत्व हो जाता है । अतः तुम्हारे सत्कार से ही मैं भी तुम्हारा बन्धु बन गया हूँ ।

कुशलप्रश्नादावसङ्गतस्यास्य सख्यप्रार्तेपादनस्य फलमाह—

अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ! न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

द्विज भाव से कर धृष्टता कुछ पूछना हूँ चाहता ।
यदि गोपनीय न बात है तो हे उमे ! मुझको बता ॥

अन्वयः—हे तपोधने ! अतः अत्र बहुक्षमां भवतीं द्विजातिभावात् उपपन्नचापलः अयं जनः किञ्चित् प्रष्टुमनाः अस्ति, रहस्यं न चेत् प्रतिवक्तुम् अर्हसि ।

व्याख्याः—हे तपोधने = हे नियमधने, अतः = एतस्मात्, सख्याद्धेतोरित्यर्थः । अत्र=इह, बहुक्षमां=बहूक्तिसहां, यद्वा क्षमावतीं, भवतीं = त्वां, द्विजातिभावात्= ब्राह्मणत्वात्, उपपन्नचापलः=सुलभधार्ष्टर्यः, अयं जनः=एषः मनुष्यः, अहमित्यर्थः । किञ्चित्= किमपि, प्रष्टुमनाः = प्रष्टुकामः, अस्तीति शेषः । रहस्यं=गोप्यं, न चेत्= न यदि, प्रतिवक्तुं=प्रत्युत्तरं दातुम् , अर्हसि = योग्याऽसि ।

व्युत्पत्तिः—हे तपोधने = तप एव धनं यस्याः सा तपोधना, तत्सम्बुद्धौ हे तपोधने ! बहुक्षमां = बहून् क्षमते इति बहुक्षमा, तां बहुक्षमां, यद्वा बहवः क्षमा यस्याः सा बहुक्षमा, तां बहुक्षमाम् । द्विजातिभावात्=द्वे जाती जन्मनी यस्य स द्विजातिः, तथा च भगवान्मनुराह—

'मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । (१-१६९)

द्विजातेर्भावः द्विजातिभावः, तस्माद् द्विजातिभावात् । उपपन्नचापलः=चपलस्य भावः चापलम् उपपन्नं चापलं यस्य स उपपन्नचापलः । प्रष्टुमनाः=प्रष्टुं मनो यस्य स प्रष्टुमनाः, प्रष्टुमिति 'प्रच्छ् ज्ञीप्सायाम्' इति धातोस्तुमुन्, तस्य बहुवी-

हौ 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः। रहस्यं = रहसि भवं रहस्यं, 'तत्र भवः' इति भवार्थे यत्।

भावार्थः—हे तपोधने! सख्यात् सञ्जातविश्रम्भो ब्राह्मणत्वात् सुलभधार्ष्टर्योऽहं त्वामादर्तुं त्वां तपोविषये किमपि प्रष्टुकामोऽस्मि। मया प्रष्टुमिष्टं वक्ष्यमाणं विषयमत्यन्तगोपनीयं न चेत् प्रतिबोधयितुं योग्यासीति भावः।

भाषा—हे तपस्विनि! उस बन्धुत्व के बल पर ही ब्राह्मणसुलभ धृष्टता के कारण तुमसे तपस्या के सम्बन्ध में कुछ पूछना चाहता हूँ। यदि अतिशय गोपनीय न हो तो प्रत्युत्तर दे सकती हो।

पार्वत्या ऐहिकफलाकाङ्क्षानिराकरणपूर्वकं स्वजिज्ञासितस्यार्थस्य तर्कगोचरत्वमाह—

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपः फलं स्यात् किमतः परं वद? ॥४१॥

नव वय मनोहर वपु प्रजापति-वंश में जन्मी अहो।
अब चाहिये क्या किस लिये यह तप तुम्हारा है कहो॥

अन्वयः—प्रथमस्य वेधसः कुले प्रसूतिः, वपुः त्रिलोकसौन्दर्यम् इव उदितम्, ऐश्वर्यसुखम् अमृग्यम्, वयः नवम्, अतः परं किं तपःफलं स्यात्? वद।

व्याख्या—प्रथमस्य=पूर्वस्य, प्रधानस्य वा, वेधसः = प्रजापतेः ब्रह्मण इत्यर्थः। कुले = वंशे, प्रसूतिः=उत्पत्तिः, 'यज्ञाऽर्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः' इति ब्राह्मपुराणवचनात्। वपुः=शरीरम्, त्रिलोकसौन्दर्यम् इव=भुवनत्रयसुन्दरत्वम् इव, उदितं=समाहृतम्। ऐश्वर्यसुखं = सम्पत्सुखम्, अमृग्यम् = न अन्वेषणीयं, किन्तु सिद्धमेवेत्यर्थः। वयः = अवस्था, नवं = नूतनं, तारुण्यमित्यर्थः। अतः परम्=एतस्मादन्यत्, किं, 'तपःफलं = तपःपरिणामः, स्यात = भवेत्, वद = ब्रूहि, अस्ति चेदिति शेषः।

व्युत्पत्तिः—प्रथमस्य = 'आद्यौ प्रधाने प्रथम' इत्यमरः। त्रिलोकसौन्दर्यम्=सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यं ष्यञ्प्रत्ययः। त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यं त्रिलोकसौन्दर्यं, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति उत्तरपदसमासः। ऐश्वर्यसुखम् = ईश्वरस्य भावः कर्म वा ऐश्वर्यं, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा' इत्यमरः। ऐश्वर्यस्य सुखम् ऐश्वर्यसुखम्। अमृग्यं = न मृग्यम् अमृग्यम्। नवं='प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः। तपःफलं=तपसः फलं तपःफलम्।

भावार्थः—आदिब्रह्मणो वंशे तवोद्भवः, पञ्चभूतरूपमुपादानमपहाय लोकत्रये विद्यमानं सौन्दर्यसारमात्रमुपादाय तेनैव निर्मितमिव प्रतीयमानं तव शरीरमस्ति, दानोपभोगादिलक्षणं धनसुखमपि तव स्वतः सिद्धम्, प्रारब्धमात्रं यौवनञ्चास्ति, पूर्वोक्तादस्मादुपन्यस्तादन्यदस्य तपसः प्रयोजनं किं स्यादिति मे विचारमार्ग नारोहति, अस्ति चेत् वदेति भावः।

भाषा—आदि ब्रह्मा के वंश में तुम्हारा जन्म है। तुम्हारा शरीर इतना सुन्दर है कि मालूम होता है यह पञ्चभूतों से निर्मित न कर तीनों लोक की सुन्दरता की समष्टि से ही निर्मित किया गया है। दान एवं उपभोगादि लक्षण-युक्त धन सुख तो तुम्हारा स्वतःसिद्ध है। यौवन तो केवल तुम्हारा आरम्भमात्र हुआ है। यह सब होते हुए भी पुनः तपस्या करने का क्या प्रयोजन है, सो कहो।

नन्वनिष्टाऽवाप्त्या वाऽयेऽपि तपश्चरणं सम्भवत्येव, यथा ध्रुवादीनामित्याशङ्क्य परिहरति—

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि! त्वयि ॥४२॥

पति कृत महान अनिष्ट से भी मानिनी तप रे बता।
वह भी अपार विचार करने से न तुझ में दीखता॥

अन्वयः—दुःसहात् अनिष्टात् अपि मनस्विनीनाम् ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम। हे कृशोदरि! विचारमार्गप्रहितेन चेतसा तत् च त्वयि न दृश्यते।

व्याख्या—दुःसहात् = सोढुमशक्यात्, अनिष्टात् अपि = अप्रियात् अपि, भर्त्रा-विकृतादिरित्यर्थः। मनस्विनीनां = मानिनीनाम्, ईदृशी = एतादृशी, प्रतिपत्तिः = प्रवृत्तिः, भवति नाम। हे कृशोदरि = हे तनूदरि! विचारमार्गप्रहितेन=विचारवर्त्म-प्रेषितेन, चेतसा = चित्तेन, तत् च = पूर्वोक्तमनिष्टं च, त्वयि = भवत्यां, न दृश्यते= न प्रतीयते।

व्युत्पत्तिः—दुःसहात्=दुःखेन सोढुं शक्यं दुःसहं, तस्मात् दुःसहात्। खलर्थयः। अनिष्टात्=न इष्टम् अनिष्टं, तस्मात् अनिष्टात्। मनस्विनीनाम्=प्रशस्तं मनः अस्ति आसां ता मनस्विन्यः, तासां मनस्विनीनाम्। मनःशब्दात् प्राशस्त्येऽर्थे 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्रत्ययः। प्रतिपत्तिः= 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे। प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः। नामपदमिदं सम्भावनायां वर्तते। हे कृशोदरि = कृशम् उदरं यस्याः सा कृशोदरी, तत्सम्बुद्धौ हे कृशोदरि, 'अम्बाऽर्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्। विचारमार्गप्रहितेन=विचारस्य मार्गः विचारमार्गः, तस्मिन् प्रहितं विचारमार्गप्रहितं, तेन विचारमार्गप्रहितेन। चेतसा = 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः।

भावार्थः—हे कृशोदरि! परैः सम्पादितादनिष्टादपि मानिनीनामत्यन्तदुश्चरतपश्चरणसम्भावना भवति, किन्तु तदनिष्टमपि त्वयि स्यादिति मे मनो विचारगोचरं नाधिगच्छति, अस्ति चेत् वदेति भावः।

भाषा—हे कृशोदरि! दूसरों के अनिष्ट-साधन करने पर मानिनी स्त्रियां भी कभी कभी दुस्तर तपस्या करती हैं। परन्तु मेरे विचार से तुम पर वैसे अनिष्ट होने की सम्भावना भी तो नहीं प्रतीत होती है।

अनिष्टप्राप्त्यनुपपत्तिमेव हेतुत्रयेण प्रतिपादयति—

अलभ्यशोकाऽभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु! कुतः पितुर्गृहे।
पराऽभिमर्शो न तवाऽस्ति कः करं प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

दुख-शोक-योग्य न तन पिता-घर में अवज्ञा भी नहीं।
अन्याक्रमण भी है न मणि हित हाथ अहि-शिर पर कहीं ॥

अन्वयः—हे सुभ्रु! इयम् आकृतिः अलभ्यशोकाऽभिभवा। पितुर्गृहे विमानना कुतः? पराऽभिमर्शः तव न अस्ति। पन्नगरत्नसूचये करं कः प्रसारयेत्?

व्याख्या—हे सुभ्रु=हे शोभनभ्रूयुक्ते, पार्वतीत्यर्थः। इयम्, तवेत्यर्थः। आकृतिः=आकारः मूर्त्तिरित्यर्थः। अलभ्यशोकाऽभिभवा=अप्राप्यमन्युतिरस्कारा, दृश्यते इति शेषः। पितुः=जनकस्य, गृहे=गेहे, विमानना=अपमानः, कुतः=कस्मात्, भवतीति शेषः। न सम्भाव्यत एवेत्यर्थः। पराऽभिमर्शः=परधर्षणं, तव=ते, न अस्ति=न वर्तते, पन्नगरत्नसूचये=सर्पमणिप्राप्त्यै, करं=हस्तं, कः, प्रसारयेत्=प्रसारितं कुर्यात्, न कोऽपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—हे सुभ्रु=शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः, तत्सम्बुद्धौ हे सुभ्रु, अत्र भ्रूशब्दस्य उवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधाद् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित्।

अन्ये तु 'अप्राणिजातेश्चारज्ञ्वादीनाम्' इत्यत्र 'अलाबूः' 'कर्कन्धूः' इत्युकारान्तादपि ऊङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः। एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचित् ऊकारान्तस्याऽपि ऊङन्तत्वाच्चङ्वीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः। अत एवाऽऽह वामनः 'ऊकारादप्यूङ्प्रकृतेः' इति।

कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समाद्धुः।

अलभ्यशोकाऽभिभवा=लब्धुं योग्यः लभ्यः, 'डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोः 'पोरदुपधात्' इति यत्। न लभ्यः अलभ्यः। शोकेन=भर्त्सयमानजेन दुःखेन, अभिभवः, शोकाऽभिभवः। अलभ्यः शोकाऽभिभवः यस्याः सा अलभ्यशोकाभिभवा। पराऽभिमर्शः=परस्य अभिमर्शः पराभिमर्शः, पन्नगरत्नसूचये=पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः, 'सर्वपन्नयोपरुपसंख्यानम्' इति डप्रत्ययः। पन्नमिति पतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। 'उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाऽशनः' इत्यमरः। पन्नगस्य रत्नं पन्नगरत्नं, तस्य सूचिः पन्नगरत्नसूचिः, तस्यै पन्नगरत्नसूचये 'क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी।

अत्र पार्वत्या महाभाग्ययोग्यत्वं, बन्धुजनमध्यवर्तित्वं पितृगौरवात् परानभिभवनीयत्वं चेति त्रयो हेतवोऽनिष्टप्राप्त्यभावे प्रतिपादिताः। तस्मान्न तवेदं तपश्चरणमनिष्टप्राप्तिहेतुकमिति सिध्यति।

भावार्थः—हे सुन्दरि! इयं तवाकृतिः सम्भावनीयदुःखपरिभवा न प्रतिभाति।

भर्तृगृहवर्तिनीनां मानिनीनां सपत्न्यादिसकाशाद् दुःखं सम्भाव्येत, किन्तु सकलबन्धुजनपरिपूर्णपितृगृहवर्तिन्याः स्निग्धायास्तव दुःखं परस्मात् कथं सम्भाव्यते। किञ्च तथाविधप्रतापयुक्तस्य पर्वतचक्रवर्तिनो हिमालयस्य कन्यायास्ते परकृतबलात्कारस्पर्शोऽपि नैव सम्भाव्यते। जिजीविषुः कः पुमान् सर्पफणमणिसमाहरणाय हस्तमपि प्रसारयेत्, न कोऽपीति भावः।

भाषा—हे सुन्दरि! तुमको देखने से ऐसा मालूम तो नहीं होता है कि उस प्रकार की कोई आपत्ति तुम पर है। पति के गृह में मानिनी स्त्री को सपत्नियों से कुछ दुःख पाना सम्भव है। परन्तु तुम तो अपने पिता की प्यारी कुमारी पुत्री हो फिर भी तुम पर किसी ने बलात्कार किया, ऐसी भी आशङ्का नहीं की जा सकती, क्योंकि तुम्हारा पिता पर्वतराज चक्रवर्ती प्रबल प्रतापी हिमालय है। किसे इतनी हिम्मत है विषैले सर्प के फणरत्न को हाथ से पकड़े।

यस्मादिदं तपश्चरणमिष्टावाप्त्यर्थं न भवति, नाप्यनिष्टपरिहारार्थं, तस्मात् निरभिसन्धिकतपश्चरणमेवात्रावशिष्यते। तत्तु पूर्वमेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहृतमपीदानीमुपपत्तिकथनद्वारा स्वावसरे निराकरोति—

किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते॥ ४४॥

यौवन विभूषण त्याग से त्वक् ग्रहण से हो इस तरह।
रजनी अरुण को चाहती आरम्भ निशि में जिस तरह॥

अन्वयः—(हे गौरि!) किमिति यौवने त्वया आभरणानि अपास्य वार्धकशोभि वल्कलं धृतं, प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी अरुणाय कल्पते यदि वद।

व्याख्या—(हे पार्वति!) किमिति = केन हेतुना, यौवने = तारुण्ये, त्वया = भवत्या, आभरणानि = भूषणानि, अपास्य = त्यक्त्वा, वार्धकशोभि = वृद्धत्वशोभि, वल्कलं = वल्कं, धृतं = धारितं, प्रदोषे = रात्रिमुखे, स्फुटचन्द्रतारका = व्यक्तेन्दुनक्षत्रा, विभावरी = रात्रिः, अरुणाय = सूर्याय, कल्पते यदि = कल्पिता भवति किम्। अरुणं गन्तुं कल्पते किमित्यर्थः। वद = ब्रूहि।

व्युत्पत्तिः—वार्धकशोभि = वृद्धस्य भावो वार्धकं, मनोज्ञादित्वात् वुञ्प्रत्ययः, तस्य 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः। वार्धके शोभते इति वार्धकशोभि। प्रदोषे = 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः। स्फुटचन्द्रतारका = चन्द्रश्च तारकाश्च चन्द्रतारकाः, स्फुटाः चन्द्रतारकाः यस्यां सा स्फुटचन्द्रतारका, अरुणाय = 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी।

भावार्थः—तारुण्योचितानि मुक्ताकलापादीनि भूषणानि परित्यज्य स्थविरभावोचितमिदं तरुवल्कलं त्वया किमिति परिगृहीतमस्ति। यदि दीप्यमानशशाङ्कनक्षत्रा रात्रिः सायंसन्ध्यायामेवारुणं गन्तुमर्हति, तर्हि वदेति भावः।

भाषा—तुम तरुणी हो, तारुण्योचित मुक्ताकलापादि आभूषण ही तुम्हें पहिनना चाहिये। किन्तु उन सबको छोड़ कर बुढ़ापे में पहिनने योग्य तरुवल्कल को तुमने क्यों स्वीकार किया, प्रारम्भिक रात्रि की शोभा चन्द्र और नक्षत्र से ही बढ़ती है, प्रभात-समय के बालारुण से नहीं।

अथान्यत् किमपि तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः।
अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥७५॥

तर चाहती तो श्रम वृथा सुरभूमि जनक-प्रदेश है।
जन ढूंढते मणि को न जन को ढूंढता रत्नेश है॥

अन्वयः—दिवं प्रार्थयसे यदि, तर्हि श्रमः वृथा, तव पितुः प्रदेशाः देवभूमयः। अथ उपयन्तारं प्रार्थयसे,(तर्हि) समाधिना अलं, रत्नं न अन्विष्यति, हि तत् मृग्यते।

व्याख्या—दिवं=स्वर्गं, प्रार्थयसे यदि = कामयसे चेत्, तर्हि, श्रमः = परिश्रमः, तपश्चरणप्रयास इत्यर्थः। वृथा=निष्फलः, तव=त्वदीयस्य, पितुः=जनकस्य, हिमवत इत्यर्थः। प्रदेशाः = स्थानानि, देवभूमयः = स्वर्गपदार्थाः। अथ = पक्षान्तरे, उपयन्तारं=वरं, प्रार्थयसे=अपेक्षसे, तर्हि, समाधिना = तपसा, अलं, न कर्तव्यमित्यर्थः, हि=यस्माद्धेतोः, रत्नं=मणिः, न अन्विष्यति = न मृगयते, ग्रहीतारमिति शेषः। अपि तु, तत्=रत्नं, मृग्यते=अन्विष्यते, ग्रहीतृभिरिति शेषः।

व्युत्पत्तिः—दिवं='सुरलोको द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इत्यमरः। देवभूमयः=देवानां भूमयः देवभूमयः। उपयन्तारम्=उपयच्छतीति उपयन्ता, तम् उपयन्तारं, तृच्प्रत्ययः। समाधिना अलं=निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया।

अत्र सर्वप्रार्थनीयरत्नकर्तृकान्वेषणप्रतिषेधेन तत्सदृशः पार्वतीकर्तृकवरप्रार्थनाप्रतिषेधः प्रतीयत इति सादृश्यादप्रस्तुतप्रशंसेयम्। रत्नस्य स्वजातिश्रेष्ठत्वे पुनरर्थान्तरन्यासः।

भावार्थः—अनेन तपसा त्वं यदि स्वर्गमपेक्षसे, तर्हि तवायं प्रयासो व्यर्थ एव। तव जनकस्य हिमालयस्य प्रदेशाः स्वर्गाः सन्ति। एवञ्च स्वर्गस्थितानां स्वर्गप्राप्त्यपेक्षा न सम्भवति। किञ्च पतिप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं क्रियते चेत्, तपो न कर्तव्यम्, तथाहि—सर्वप्रार्थनीयं हीरकादिरत्नमात्मधारणयोग्यं पुरुषं नान्वेषयति, किन्तु सर्वैरात्मलाभार्थं तद्रत्नमेव सर्वदाऽन्विष्यते इति भावः।

भाषा—यदि तुम स्वर्गप्राप्ति के हेतु तपस्या करती हो, तो तुम्हारा यह प्रयत्न व्यर्थ है, क्योंकि स्वर्ग-प्रदेश तुम्हारे पिता हिमालय के ही अन्तर्भूत है। यदि योग्य पति की प्राप्ति के हेतु तपस्या करती हो, तो भी तपस्या व्यर्थ ही है, क्योंकि रत्नादि पदार्थ ग्राहकों की खोज में नहीं रहते; बल्कि सब लोग रत्नादि पदार्थ को ही खोजते हैं।

इत्थं निजहृदयवर्तिनः परमार्थतो वस्तुनः प्रसङ्गेन सञ्जातदीर्घनिश्वासादिविक्रियां पार्वतीमुपलभ्य तमेव परमार्थं किमपि प्रकाशयति—

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥

सन्देह है तो भी गरम निश्वास सूचित कर रहा ।
तब है न प्रार्थयितव्य कैसे कठिन प्रार्थित है महा ॥

अन्वय—सोष्मणा निश्वसितेन निवेदितं, मनस्तु मे संशयम् एव गाहते, ते प्रार्थयितव्यः एव न दृश्यते, प्रार्थितदुर्लभः कथं भविष्यति ।

व्याख्या—सोष्मणा = उष्णतायुक्तेन, निश्वसितेन = निश्वासवायुना, निवेदितं = सूचितं, तथाऽपि, मनस्तु=चित्तं तु, मे=मम, संशयम् एव = सन्देहम् एव, गाहते = प्राप्नोति । कुतः—ते = तव, प्रार्थयितव्यः एव=प्रार्थयितुम् अर्ह एव, न दृश्यते = न अवलोक्यते । प्रार्थितदुर्लभः=याचितदुष्प्राप्यः, कथं=केन प्रकारेण, भविष्यति = भविता, नाऽस्त्येवेत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—सोष्मणा=ऊष्मणा सहितं सोष्म, तेन सोष्मणा = दृष्टानवाप्तिसन्तापोष्णेनेत्यर्थः । संशयम्='विचिकित्सा तु संशयः । सन्देहद्वापरौ च' इत्यमरः । ते='कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । प्रार्थयितव्यः = प्रार्थयितुं योग्यः प्रार्थयितव्यः । प्रार्थितदुर्लभः = दुःखेन लब्धुं शक्यः दुर्लभः, खश्प्रत्ययः प्रार्थितश्चाऽसौ दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः ।

भावार्थः—यद्यपि तव सन्तापोष्णदीर्घनिश्वासानुमानेन वरप्रार्थनमेव तपःकारणमिति मया सम्यगवगतम् । तथापि तत्रोपपत्तिलेशस्याप्यभावाद् मे मनो निश्चयं नोपलभते । यतः सर्वप्रार्थनीयया त्वया प्रार्थयितव्यः कश्चित्पुरुषो लोकत्रयेऽपि नोपलभ्यते । अपि च यदि कदाचित् कश्चित त्वया प्रार्थितो भवेत्, तर्हि तस्य भाग्यातिशय एव तत्र हेतुरिति कुतस्तस्य प्रार्थितदुर्लभत्वम् । ततो न तदर्थं तव तपश्चरणोपपत्तिरिति भावः ।

भाषा—तुमने जो लम्बी सांस ली, इससे अनुमान करता हूँ कि योग्य वरप्राप्ति की अभिलाषा ही इस तपस्या का कारण है। परन्तु वह भी मुझे युक्तियुक्त प्रतीत नहीं होता क्योंकि तुम ही सब की प्रार्थना की वस्तु हो, फिर तुम्हारा प्रार्थित कोई पुरुष दुर्लभ होगा, यह तीनों लोकों में असम्भव है ।

अथ प्रतिप्रार्थनमेव तपश्चरणफलमवधार्यं तया प्रार्थ्यमानं वरमुपालभते—

अहो ! स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाऽग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

अभिलषित वह वर कठिन है तव चाह जो करता नहीं ।
पीली जटाओं की अहो परवाह है रखता नहीं ॥

अन्वयः—अहो ! तव ईप्सितः युवा कोऽपि स्थिरः। यः चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते कपोलदेशे श्लथलम्बिनीः कलमाऽग्रपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते।

व्याख्या—अहो = आश्चर्यं, तव = भवत्याः, ईप्सितः = प्राप्तुम् इष्टः, युवा = तरुणः, कोऽपि=कश्चिदपि, स्थिरः=कठिनः, वर्तते इति शेषः। यः = युवा, चिराय = चिरात्प्रभृति, कर्णोत्पलशून्यतां गते = श्रुतिकुवलयराहित्यं प्राप्ते कपोलदेशे = गण्डस्थले, श्लथलम्बिनीः = शिथिलाऽवलंसिनीः, कलमाऽग्रपिङ्गलाः = शालिविशेषाऽग्रकपिलाः, जटाः=सटाः, उपेक्षते=उपेक्षां करोति।

व्युत्पत्तिः—युवा = 'वयस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः। चिराय = 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिराऽर्थकाः' इत्यमरः। कर्णोत्पलशून्यतां = कर्णयोः उत्पले कर्णोत्पले, ताभ्यां शून्यः कर्णोत्पलशून्यः, तस्य भावः कर्णोत्पलशून्यता तां कर्णोत्पलशून्यतां, कपोलदेशे=कपोलस्य देशः कपोलदेशः, तस्मिन् कपोलदेशे। श्लथलम्बिनीः=लम्बन्ते इति लम्बिन्यः, श्लथाश्च ता लम्बिन्यः श्लथलम्बिन्यः, ताः श्लथलम्बिनीः। कलमाऽग्रपिङ्गलाः। कलमानाम् अग्राणि कलमाऽग्राणि, तानि इव पिङ्गलाः कलमाऽग्रपिङ्गलाः, ताः।

भावार्थः—आश्चर्यं, त्वयाभिलष्यमाणो युवत्वाभिमानवञ्चितः कश्चन पुरुषोऽतीव कठोरः प्रतिभाति। यश्चिरात्प्रभृति कर्णाभरणरहिते तव गण्डप्रदेशे बन्धनशैथिल्येन लम्बमानाः शालिशूकरक्तवर्णाः प्रत्यक्षेणैव लक्ष्यमाणास्तव जटाः समुपेक्षते, सरभसमागत्य स्वकराभ्यामेव न बध्नातीति भावः।

भाषा—आश्चर्य की बात है कि तुम जिस युवक को चाहती हो, वह दाम्भिक युवक बहुत ही निर्दय मालूम होता है, जो कि बहुत दिनों से कर्णाभूषणरहित तुम्हारे कपोल पर लम्बमान इन जटाओं की उपेक्षा करता है।

पाषाणादिवदचेतन एवायं त्वदीप्सितो वर इति यदुक्तं तदेवोपपादयति—

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्।
शशाऽङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥

रवि तेज से अतिकृश बनी दिन-चन्द्र रेखा सी अहो !
लखकर तुझे किसका न चित होगा महा व्याकुल अहो ॥

अन्वयः—मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां दिवा शशाऽङ्कलेखाम् इव त्वां पश्यतः सचेतसः कस्य मनः न दूयते ?

व्याख्या मुनिव्रतैः=ऋषिनियमैः, चान्द्रायणादिभिरित्यर्थः। अतिमात्रकर्शिताम् =अत्यन्तकृशीकृतां, दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां = सूर्यदग्धाऽलङ्कारस्थानां, दिवा=दिवसे, शशाऽङ्कलेखाम् इव=चन्द्ररेखाम् इव, त्वां=भवतीं, पश्यतः = अवलोकयतः, सचेतसः = सहृदयस्य, कस्य=पुंसः, मनः = चित्तं, न दूयते=न परितप्यते। अपि तु सर्वस्यैव चित्तं परितप्यते इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—मुनिव्रतैः = मुनीनां व्रतानि मुनिव्रतानि, तैः मुनिव्रतैः, अतिमात्रकर्शिताम्=अतिमात्रं यथा तथा कर्शिता अतिमात्रकर्शिता, ताम् अतिमात्रकर्शिताम्। दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां=दिवा करोति इति दिवाकरः, टप्रत्ययः। 'सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः। विभूषणानाम् आस्पदानि विभूषणास्पदानि दिवाकरेण = सूर्येण, आप्लुष्टानि = श्यामीकृतानि, विभूषणास्पदानि यस्याः सा दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदा, ताम् दिवाकराऽऽप्लुष्टविभूषणास्पदाम्। शशाङ्कलेखाम् = शशः अङ्कः यस्य स शशाऽङ्कः, तस्य लेखा शशाङ्कलेखा, ताम् शशाङ्कलेखाम्। पश्यतः=पश्यतीति पश्यन्, तस्य पश्यतः। शतृप्रत्ययः। सचेतसः=चेतसा सहितः सचेताः, तस्य सचेतसः। दूयते—'दूङ् परितापे' इति धातोर्लट्।

भावार्थः—तपोभिरत्यन्तकृशीकृतां सूर्यदग्धाभरणस्थानामहनि परिधूसरां चन्द्रलेखामिव भवतीमवलोकयतः कस्य सचेतनस्य हृदयं न परितप्यते, अपि तु सर्वस्यापि परितप्यत एवेति भावः।

भाषा—ऐसा कौन सचेतन जीव इस पृथ्वी पर होगा, जो दिन में तेजोहीन चन्द्रमा की भाँति तपस्या के कष्ट से दुबली तथा सूर्य-ताप से श्याम वर्ण युक्त भूषणस्थानों वाली तुमको देख कर परिताप नहीं करेगा?

अथ तमेव वरं प्रकारान्तरेणोपालभते—

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुराऽऽवलोकिनः।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः॥ ४९॥

प्रिय को तुम्हारे कान्ति मद से अमित वञ्चित जानता।
होता मुखातिथ तब न उसको दीन मैं हूं मानता॥

अन्वयः—तव प्रियं सौभाग्यमदेन वञ्चितम् अवैमि। यः चतुराऽवलोकितः अरालपक्ष्मणः अस्य चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं चिरं लक्ष्यं न करोति।

व्याख्या—तव=भवत्याः, प्रियं=वल्लभम्, सौभाग्यमदेन=सौन्दर्यगर्वेण, वञ्चितं=विप्रलब्धम्, अवैमि=वेद्मि, यः=प्रियः, चतुराऽवलोकिनः=मधुरदर्शिनः, अरालपक्ष्मणः=कुटिलरोम्णः, अस्य=स्वदीयस्य, चक्षुषः=नेत्रस्य, आत्मीयं=स्वीयम्, वक्त्रं=मुखं, चिरं=बहुकालपर्यन्तं लक्ष्यं=विषयं, न करोति=न विदधाति, दृष्टिपथं न करोतीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—प्रियं=प्रीणातीति प्रियः तं प्रियम्। सौभाग्यमदेन=सुभगस्य भावः कर्म वा सौभाग्यं, ष्यञ्प्रत्ययः। सौभाग्यस्य मदः सौभाग्यमदः, तेन सौभाग्यमदेन। चतुराऽवलोकिनः=चतुरं यथा तथा, अवलोकते इति चतुराऽवलोकि, तस्य चतुराऽवलोकिनः। अरालपक्ष्मणः=अरालानि पक्ष्माणि यस्य तत् अरालपक्ष्म, तस्य अरालपक्ष्मणः। 'अरालं वृजिनं जिह्मम्' इत्यमरः। आत्मीयम्=आत्मन इदम् आत्मीयं तत्, लक्ष्यं=लक्षितुं योग्यं लक्ष्यं, तत्।

भावार्थः—त्वया प्रियत्वेन सङ्कल्पितं पुरुषं स्वकीयसौन्दर्यगर्वेण विप्रलब्धं करोमि। यः पुरुषः सुन्दरदर्शनस्य कुटिलरोम्णोऽस्य त्वदीयस्य नेत्रस्य त्वं मुखं चिरं दृष्टिपथं न करोति। यद्यसौ सौन्दर्यमदगर्वितो नाभविष्यत्, तर्हि लोकोत्तरगुणमेतत् भवदीयं नेत्रमनवरतं तन्मुखावलोकनपरमेवाभविष्यदिति भावः।

भाषा—जिस पुरुष को तुम अपना पति समझती हो, मालूम होता है कि वह अपने सौन्दर्य के व्यर्थ घमण्ड में है। नहीं तो इस कुटिल भौंह-युक्त तुम्हारे सुन्दर नयन के सामने वह सदा के लिए अपने को विसर्जित कर देता।

अथ तमेव वरं प्रच्छति—

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि! विद्यते ममाऽपि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम्॥५०॥

कब तक करोगी तप उमे! मम अर्ध तप ले लो अहो।
अभिलषित वर लो प्राप्त कर पर कौन वह वर है कहो॥

अन्वयः—हे गौरि! कियत् चिरं श्राम्यसि? मम अपि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः विद्यते। तदर्धभागेन च काङ्क्षितं वरं लभस्व। तं साधु वेदितुम् इच्छामि।

व्याख्या—हे गौरि = हे पार्वति! कियत् = किंप्रमाणकं, किमवधिकमित्यर्थः। चिरं = बहुकालपर्यन्तं, श्राम्यसि = श्रमं करोषि, तपस्यसीत्यर्थः। मम अपि=मामकम् अपि, पूर्वाश्रमसञ्चितं = प्रथमाश्रमसम्पादितं, तपः, विद्यते = वर्तते, तदर्धभागेन=तदर्धांशेन, काङ्क्षितम् = इष्टं, वरं = उपयन्तारं, लभस्व = प्राप्नुहि। तं = वरं, साधु=सम्यक्, क्रि० वि०, वेदितुम् = ज्ञातुम्, इच्छामि = वाञ्छामि।

व्युत्पत्तिः—कियत् = किं परिमाणम् अस्य कियत्, तत् 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप्, वस्य च घः। कियत्, चिरं='कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। पूर्वाश्रमसञ्चितं=पूर्वश्चाऽसौ आश्रमः पूर्वाश्रमः ब्रह्मचर्याऽऽश्रम इत्यर्थः। तस्मिन् सञ्चितं पूर्वाश्रमसञ्चितं, तदर्धभागेन=अर्धश्चासौ भागः, अर्धभागः, तस्य अर्धभागः, तदर्धभागः तेन तदर्धभागेन, काङ्क्षितं = काङ्क्षा सञ्जाता यस्य स काङ्क्षितः तं काङ्क्षितम्, 'इतच्प्रत्ययः। 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः। यद्वा निष्ठायां क्तप्रत्ययः।

भावार्थः—हे गौरि! त्वं किमवधिकं तपस्यसि। अलमनेन श्रमेण, ममापि ब्रह्मचर्याश्रमार्जितं बहु तपो वर्तते, तस्य तपसः समग्रविभागरूपेणांशेनाभिलषितं भर्तारं प्राप्नुहि। किन्तु त्वया मनसा सञ्चिन्त्यमानं तं भर्तारं सम्यग् ज्ञातुमभिलषामीति तस्य कुलनामनी कथयेति भावः।

भाषा—हे गौरि! तुम अधिक तपस्या न करो। ऐसा व्यर्थ श्रम करने की कोई आवश्यकता नहीं है। मैंने भी ब्रह्मचर्याश्रममें बहुत तपस्या की है। उस तपस्या का

अर्द्धभाग मैं तुमको प्रदान करता हूँ। उसके बल से तुम अपने अभीष्ट पति को पा जाओ। किन्तु मैं तुम्हारे उस पति को जानना चाहता हूँ।

इत्थं तेन ब्रह्मचारिणा वञ्चितायाः पार्वत्यास्तदनुगुणां प्रवृत्तिमाह—

इति प्रविश्याऽभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम्।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तिताऽनञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥

द्विज से न बोल सकी सखी से वर बताने के लिये।
कज्जल रहित दृग से कहा वर को बताने के लिये॥

अन्वयः—इति द्विजन्मना प्रविश्य अभिहिता सा मनोगतं शंसितुं न शशाक। अथो परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां विवर्तिताऽनञ्जननेत्रम् ऐक्षत।

व्याख्या—इति = इत्थं, द्विजन्मना = द्विजेन, ब्रह्मचारिणेत्यर्थः। प्रविश्य=अन्तर्गत्वा, आप्तवत् रहस्यमुद्घाट्येत्यर्थः। अभिहिता = उक्ता, सा=पार्वती, मनोगतं=हृदयस्थं, वरमित्यर्थः, शंसितुं = सूचयितुं, वक्तुमित्यर्थः। न शशाक=समर्था न अभूत्, लज्जयेति शेषः। अथो = अनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं=समीपविद्यमानां, वयस्यां = सखीं, विवर्तिताऽनञ्जननेत्रं = विचालिताऽकज्जलनयनम्, यथा तथा, ऐक्षत=अद्राक्षीत्।

व्युत्पत्तिः—द्विजन्मना=द्वे जन्मनी यस्य स द्विजन्मा, तेन द्विजन्मना। मनोगतं मनसि गतः मनोगतः, तं मनोगतम्। अथो='मङ्गलाऽनन्तराऽऽरम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इत्यमरः। परिपार्श्ववर्तिनीं=परिपार्श्वे वर्तते तच्छीला इति परिपार्श्ववर्तिनी, तां परिपार्श्ववर्तिनीं, णिनिप्रत्ययः। तदन्तात् स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्। वयस्यां=वयसा तुल्या वयस्या, तां वयस्यां, यत्प्रत्ययः। 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः। विवर्तिताऽनञ्जननेत्रम्=अविद्यमानम् अञ्जनं यस्मिन् तत् अनञ्जनं, व्रतवशात् वर्जितकज्जलमित्यर्थः। विवर्तितम् अनञ्जनं नेत्रं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा तत् विवर्तितानञ्जननेत्रम्।

भावार्थः—इत्थं ब्राह्मणेनान्तःप्रविश्योक्ता लज्जया मनःसङ्कल्पितं पतिं कथयितुमशक्नुवाना सा पार्वती ब्रह्मचारिमुखान्नेत्रमाकृष्य सर्वदा समीपवर्तिसखीमुखावलोकनमात्रेण तां निजमनोरथशंसनाय प्रेरितवतीति भावः।

भाषा—इस प्रकार ब्राह्मण ने जब उसके हृदय की थाह लगाने के लिये प्रश्न किया, तब पार्वती ने लज्जा के कारण प्रत्युत्तर देने में स्वयं असमर्थ होकर, अपने सङ्कल्पित पति के सम्बन्ध में कहने के लिये सखी की ओर आँखों से इशारा किया। अथ वयस्यायाः प्रवृत्तिं दर्शयति—

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो! तव चेत् कुतूहलम्।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

बोली सखी हे विप्र ! सुनिये चाहते यदि जानना ।
जिसके लिये तन को तपाया कमल छत्र स्ववपु बना ॥

अन्वयः—तदीया सखी तं वर्णिनम् उवाच । हे साधो ! तव कुतूहलं चेत् निबोध । यदर्थम् एतया अम्भोजम् उष्णवारणम् इव वपुः तपःसाधनं कृतम् ।

व्याख्या—तदीया=पार्वत्याः, सखी = वयस्या, तं=पूर्वोक्तं, वर्णिनं = ब्रह्मचारिणम् , उवाच = अवोचत् । हे साधो = हे विद्वन् , तव=ते, कुतूहलं=कुतुकं, चेत्=यदि, श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि, निबोध = अवगच्छ, आकर्णयेत्यर्थः । यदर्थं=यत्प्रयोजनम् , एतया=पार्वत्या, अम्भोजं=कमलम् , उष्णवारणम् इव=आतपवारणम् इव, आतपत्रमिवेत्यर्थः । वपुः=शरीरं, तपःसाधनं=नियमोपकरणं, कृतं=विहितम् ।

व्युत्पत्तिः—तदीया = तस्या इयं तदीया, छप्रत्ययः । वर्णिनं = प्रशस्तः वर्णः अस्याऽस्तीति वर्णी, तं वर्णिनं, 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इति इनिप्रत्ययः । कुतूहलं= 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । निबोध='बुध् अवगमने' इति भौवादिकाद्धातोर्लोट् । यदर्थं=यस्मै इदं यदर्थं, तत् , याहशवाञ्छितसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । 'अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' इति समासः । अम्भोजम्=अम्भसि जातम् अम्भोजम् , 'सप्तम्यां जनेर्डः' इति डप्रत्ययः । उष्णवारणम्=उष्णं वार्यते अनेन इति उष्णवारणं, करणे ल्युट् । तपःसाधनं=तपसः साधनं तपःसाधनम् ।

भावार्थः—पार्वतीसम्बन्धिनी वयस्या तमपरमार्थब्रह्मचारिणमुक्तवती । हे सत्पुरुष ! अस्मिन् विषये तव श्रवणकौतुकञ्चेत् शृणु । अहं तत्सर्वमपि ते कथयामि । याहशवाञ्छितसिद्ध्यर्थं 'दर्शनावघ्राणादिभिरुपभोक्तव्यमत्यन्तसुकुमारं कमलं केनापि यथातपत्रत्वेन विधीयते' तद्वदनयापि मृदुतरमात्मशरीरमत्यन्तकठिनशरीररसाध्यस्य तपसः साधनत्वेन परिकल्पितमस्तीति भावः ।

भाषा—तब पार्वती की सखी ने ब्रह्मचारी के वेष में आये शङ्कर से कहा—हे साधो ! इस विषय में आपको यदि सुनने की अतीव इच्छा हो तो सुनिये । यह पार्वती कमल से भी सुकुमार शरीर को उग्र तपस्या में क्यों नियोजित कर रही है, उसका कारण मैं आपको बताती हूँ ।

अथ पार्वतीहृदयगतं वरमेवोद्दिशति—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तमिच्छति ॥ ५३ ॥

अभिमानिनी यह पार्वती दिक्पाल गण अपमान कर ।
निज पति बनाना चाहती सुख से वशी कामारि हर ॥

अन्वयः—मानिनी इयम् अधिश्रियः महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशान् अवमत्य, मदनस्य निग्रहाद् अरूपहार्यं पिनाकपाणिं पतिम् आप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या—मानिनी = अभिमानवती, इयं = पार्वती, अधिश्रियः=अधिकैश्वर्यान्, महेन्द्रप्रभृतीन् = इन्द्रादीन्, चतुर्दिगीशान्=दिक्चतुष्टयपतीन्, इन्द्रयमवरुणकुबेरानित्यर्थः। अवमत्य = अवधूय, मदनस्य = कामस्य, निग्रहात्=निग्रहणात् हेतोः, अकामुकत्वादित्यर्थः। अरूपहार्यम् = असौन्दर्यवश्यं, पिनाकपाणिम्=अजगवकरं, हरमित्यर्थः। पतिं = भर्तारम्, आप्तुम् = लब्धुम्, इच्छति = कामयते।

व्युत्पत्तिः—मानिनी = प्रशस्तः मानः अस्या अस्तीति मानिनी, अधिश्रियः = अधिका श्रीर्येषां ते अधिश्रियः, तान्। महेन्द्रप्रभृतीन् = महांश्चाऽसौ इन्द्रः महेन्द्रः, महेन्द्रः प्रभृतिः येषां ते महेन्द्रप्रभृतयः, तान् महेन्द्रप्रभृतीन्। चतुर्दिगीशान्=चतसृणां दिशाम् ईशाः चतुर्दिगीशाः, तान् चतुर्दिगीशान्, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति उत्तरपदसमासः। अरूपहार्यं = हर्तुं शक्यः हार्यः, 'हृञ् हरणे' इति धातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्, रूपेण हार्यः रूपहार्यः, न रूपहार्यः अरूपहार्यः, तम् अरूपहार्यम्। पिनाकपाणिं=पिनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिस्तं पिनाकपाणिम्, 'प्रहरणाऽर्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति पिनाकपदस्य पूर्वं प्रयोगः। 'पिनाकोऽजगवं धनुः' इत्यमरः। पतिं = पाति इति पतिः, तं पतिम्। इच्छति—'इषु इच्छायाम्' इति धातोर्लट्।

भावार्थः—इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभिमानवतीयं पार्वती प्राप्तैश्वर्यान् इन्द्रयमवरुणकुबेरान् क्रमशः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्पतीन् तिरस्कृत्य शिवं भर्तारमभिलषन्ती कामदहनदर्शनानन्तरं तस्य रूपहार्यत्वाभावमवधार्य, तत्प्राप्तावुपायान्तरमपश्यन्ती तपश्चरणमेव तत्प्राप्त्युपायत्वेन निश्चितवतीति भावः।

भाषा—यह पार्वती इन्द्राणी प्रभृतियों से भी बढ़कर अपना सौभाग्य समझती हुई इन्द्र-यमादि दिक्पालों से श्रेष्ठ शिव को ही अपना पति वरण करना चाहती है। काम के दग्ध होने पर शिव-प्राप्ति का उपायान्तर न देखकर इसने तपस्या की ही शरण ली है।

अथ वक्ष्यमाणानामतिमहतीनां मदनवेदनानां मदने दग्धेऽप्युपपत्तिं दर्शयति—

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुराऽरिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः॥ ५४॥

हुङ्कार से पहिले फिरे भव विजय में असफल रहे।
वे नष्टमूर्ति मनोज पर गिरिजा हृदय को हैं महे॥

अन्वयः—पुरा असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरारिम् अप्राप्तमुखः विशीर्णमूर्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः इमां हृदि व्यायतपातम् अक्षिणोत्।

व्याख्या—पुरा = पूर्वम्, असह्यहुङ्कारनिवर्तितः = दुःसहहुङ्कारपरावर्तितः, अत एव, पुरारिं = हरम्, अप्राप्तमुखः = अप्राप्तफलः, विशीर्णमूर्तेः अपि= नष्टशरीरस्य

अपि, पुष्पधन्वनः=कुसुमचापस्य, कामस्येत्यर्थः। शिलीमुखः=बाणः, इमां=पार्वतीं, हृदि = वक्षसि, व्यायतपातं = सुदीर्घप्रहारम्, अक्षिणोत् = अकर्षत।

व्युत्पत्तिः—असह्यहुङ्कारनिवर्तितः = सोढुं शक्यः सह्यः, न सह्यः असह्यः, स चाऽसौ हुङ्कारः, रुद्रस्येत्यर्थः। असह्यहुङ्कारः, तेन निवर्तितः असह्यहुङ्कारनिवर्तितः। पुराऽरिम् = पुराणां अरिः पुराऽरिः, तं पुराऽरिम्। अप्राप्तमुखः = न प्राप्तम् अप्राप्तं, तत् मुखं यस्य सः अप्राप्तमुखः। विशीर्णमूर्तेः विशीर्णा मूर्तिर्यस्य स विशीर्णमूर्तिः, तस्य विशीर्णमूर्तेः। 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः। पुष्पधन्वनः = पुष्पाणि धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा तस्य पुष्पधन्वनः, 'धनुषश्चे' त्यनङ्। शिलीमुखः = 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। व्यायतपातं = विशेषेण आयतः व्यायतः, 'सुप्सुपा' इति समासः। व्यायतः पातः = प्रहारः, यस्मिन् कर्मणि तथथा तथा (क्रि० वि०) व्यायतपातम्। अक्षिणोत्—'क्षिणु हिंसायाम्' इति धातोर्लङ्।

भावार्थः—शरमोक्षानन्तरं हरकोपकृशानुना मदने दग्धे हरमेव लक्ष्यीकृत्य सरभसमभिपतन् मदनबाणो हरेण हुङ्कारमात्रेण निवर्तितः सन्, हरसेवार्थं तत्पार्श्ववर्तिनीं दुर्बलामनाथामिमां पार्वतीमत्यन्तमबाधतेति भावः।

भाषा—मदन ने हर को बाण मारा था, वह तो हर के हुङ्कारमात्र से ही निवृत्त हुआ और मदन भी जल कर खाक हुआ, परन्तु वह बाण हर की पार्श्ववर्तिनी सेवापरायणा अनाथा पार्वती के वक्षस्थल पर ही आ लगा।

अथ चतुर्भिः श्लोकैः पूर्वानुरागचेष्टाः प्रतिपाद्यन्ते, तत्रादौ शरपतनानन्तरभवं मदनव्याधिमेवाह—

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

तब से पिता-गृह में बरफ पर चैन से सोई नहीं।
चन्दन तिलक धूसर अलक मय कामिनी गिरिजा रही।

अन्वयः—तदा प्रभृति पितुः गृहे उन्मदना ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका बाला जातु तुषारसङ्घातशिलातलेषु अपि निर्वृतिं न लभते स्म।

व्याख्या—तदा प्रभृति=तत् आरभ्य, शरपतनानन्तरकालादारभ्येत्यर्थः, पितुः=जनकस्य, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः, गृहे = गेहे, उन्मदना = उत्कटकामा, ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका = तिलकचन्दनधूसरचूर्णकुन्तला, बाला = पार्वती, जातु=कदाचिदपि, तुषारसङ्घातशिलातलेषु अपि = हिमघनपाषाणतलेषु अपि, निर्वृतिं=सुखं न लभते स्म = न प्राप्नोति स्म।

व्युत्पत्तिः—तदा प्रभृति = पदद्वयम्। सप्तम्यर्थस्याऽपि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा। प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात्। उन्मदना = उत्कटः मदनः यस्याः सा उन्मदना। ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका = ललाटे भवः अलङ्कारः ललाटिका, 'कर्ण

उलाटास्कनलङ्कारे' इति कन्प्रत्ययः। स्त्रीत्वं लोकात्। 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययः। 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदप्यसुपः' इति इत्वम्। 'ललाटमलिकं गोधिः' इति, 'पत्रपाश्या ललाटिका' इति चाऽमरः। ललाटिकायाः चन्दनं ललाटिकाचन्दनं, तेन धूसराः ललाटिकाचन्दनधूसराः, ते अलकाः यस्याः सा ललाटिकाचन्दनधूसरालका। तुषारसङ्घातशिलातलेषु = तुषाराणां सङ्घाताः तुषारसङ्घाताः ते एव शिलाः तुषारसङ्घातशिलाः, तासां तलानि तुषारसङ्घातशिलातलानि, तेषु तुषारसङ्घातशिलातलेषु।

भावार्थः—कामशरपातानन्तरकालादारभ्य हिमवत्प्रदेशे समुद्भूतमदनविकारा शीतोपचारेण कामज्वरशान्तये पुनः भालप्रदेशनिक्षिप्तचन्दनरूक्षकेशा पार्वती हिमसमूहप्रस्तरप्रदेशेष्वपि कदाचिदपि कामज्वरदाहशान्तिं नोपजगामेति भावः।

भाषा—उस कामशर से विद्ध होने पर मदनबाणजर्जरिता पार्वती के कामज्वर की शान्ति इस हिमालय के शीत उपचार से, तथा ललाटप्रदेश पर अनवरत चन्दन के लेपन करने पर भी नहीं हुई।

अथ विलापमाह—

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनाऽन्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

शिव के चरित का गान करती सदुख रो उठती सदा।
किन्नर-सुताओं को अमित रोकर रुलाती सर्वदा॥

अन्वयः—इयं पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः वनाऽन्तसङ्गीतसखीः किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत्।

व्याख्या—इयं=पार्वती, पिनाकिनः = शम्भोः, चरिते = चरित्रे, त्रिपुरविजयाऽऽदिचेष्टिते इत्यर्थः। उपात्तवर्णे=प्रारब्धगीतक्रमे, सबाष्पकण्ठस्खलितैः=गद्गदगलविशीर्णैः, पदैः = शब्दैः, वनाऽन्तसङ्गीतसखीः=अरण्यमध्यगानवयस्याः, किन्नरराजकन्यकाः=किंपुरुषराजकुमारीः, अनेकशः=बहुशः, अरोदयत् = अश्रुमोक्षम् अकारयत।

व्युत्पत्तिः—पिनाकिनः=पिनाकः अस्याऽस्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः, उपात्तवर्णे = उपात्तः वर्णः = गीतक्रमः यस्य तत् उपात्तवर्णं, तस्मिन् उपात्तवर्णे, 'गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते' इति हलायुधः। सबाष्पकण्ठस्खलितैः = बाष्पैः सहितः सबाष्पः, स चाऽसौ कण्ठः सबाष्पकण्ठः, तस्मिन् स्खलितानि सबाष्पकण्ठस्खलितानि, तैः सबाष्पकण्ठस्खलितैः। पदैः = 'साधकतमं करणम्' इति करणसंज्ञा, ततः 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया। वनाऽन्तसङ्गीतसखीः = वनस्य अन्तः वनान्तः। सम्यक् गीतं सङ्गीतं, 'गीतं गानमिमे समे' इत्यमरः। वनाऽन्ते सङ्गीतं वनाऽन्तसङ्गीतं, तेन निमित्तेन सख्यः वनाऽन्तसङ्गीतसख्यः, ताः वनाऽन्तसङ्गीतसखीः। किन्नरराजकन्यकाः = कुत्सिता नराः किन्नराः, तुरङ्गमुखत्वात्

तुरङ्गशरीरत्वाद्वेत्यर्थः। 'किं क्षेपे' इति समासः। 'स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः। किन्नराणां राजानः किन्नरराजाः, समासाऽन्तष्टच्। कन्या एव कन्यकाः। किन्नरराजानां कन्यकाः किन्नरराजकन्यकाः, ताः। अनेकशः=अनेकवारम् इति अनेकशः शस्प्रत्ययः। अरोदयत् = णिजन्तात् 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इति धातोर्लङ्।

भावार्थः—यदा तावदयमेकान्ते हरचरितश्रवणतृष्णया वनान्तमुपगम्य, सङ्गीताभ्यासव्याजेन काञ्चन मनोहरस्वराः किन्नरराजकन्यकाः समानीय, प्रसङ्गार्थमादौ स्वयमेव त्रिपुरदहनादिरूपं हरचरितं किमपि गातुमारभते तदैव तत्स्वरूपस्मरणोद्बुद्धया द्विगुणया विरहवेदनया सबाष्पगद्गदं रुदती निजशोकदर्शनसञ्जातशोकातिरेकास्ताः सर्वा एव मुहुर्मुहुररोदयदिति भावः।

भाषा—एकान्त में हरचरित सुनने की तृष्णासे किन्नरियों को गाने का अभ्यास कराने के छल से बुलाकर जब उन लोगों के साथ त्रिपुरदहनादि हरचरित्र को इसने गाना आरम्भ किया, तब इसकी विरहवेदना दुगुनी हो गई और गला भर जाने से गाने में असमर्थ होकर, स्वय रोती और उन सब को भी रुलाती थी।

निद्रापरिक्षयमीषच्छ्वासमये स्वप्नसमागमं चाह—

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत।
क्व नीलकण्ठ! व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना॥

हे नीलकण्ठ कहाँ चले निशि में उठी कह पार्वती।
झूठे गले में बाहु बन्धन डाल देती थी सती॥

अन्वयः—त्रिभागशेषासु निशासु क्षणं नेत्रे निमील्य, सहसा 'हे नीलकण्ठ! क्व व्रजसि' इति अलक्ष्यवाक् असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना च सती व्यबुध्यत।

व्याख्या—त्रिभागशेषासु त्र्यंशाऽवशिष्टासु, यद्वा तृतीयांऽशशेषासु, निशासु = रात्रिषु, क्षणं = क्षणमात्रं, नेत्रे = नयने, निमील्य=मीलयित्वा सुप्त्वेत्यर्थः। सहसा = सद्यः, हे नीलकण्ठ = हे शितिकण्ठ, क्व = कुत्र, व्रजसि = गच्छसि, इति = एवम्, अलक्ष्यवाक्=निर्विषयवचना, असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना=मिथ्याभूतगलनिक्षिप्तभुजबन्धना च सती, व्यबुध्यत=विबुद्धवती।

व्युत्पत्तिः—त्रिभागशेषासु=शिष्यते इति शेषः, कर्मणि घञ्। त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषाः त्रिभागशेषाः, तासु त्रिभागशेषासु, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति उत्तरपदसमासः। यद्वा-रात्रेः त्रिभागत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागस्त्रिभागः, सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणाऽर्थत्वमिष्यते। यथा 'शतांऽशः, सहस्रांऽशः' इति। त्रिभागः, शेषः यासां तास्त्रिभागशेषाः, तासु त्रिभागशेषासु। निशासु = 'निशा निशीथिनी रात्रित्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः। क्षणं = 'कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। हे नीलकण्ठ = नीलः कण्ठः यस्य स नीलकण्ठः, तत्सम्बुद्धौ

हे नीलकण्ठ, अलक्ष्यवाक् = लक्षितुं योग्या लक्ष्या, न लक्ष्या अलक्ष्या, सा वाक् यस्याः सा अलक्ष्यवाक्। असत्यकण्ठाऽर्पितबाहुबन्धना=न सत्यः असत्यः, स चाऽसौ कण्ठः असत्यकण्ठः। बाहुरेव बन्धनं बाहुबन्धनम्। असत्यकण्ठे अर्पितम् असत्यकण्ठार्पितं, तत् बाहुबन्धनं यस्याः सा असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना। 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमुनि त्रिषु तद्वति' इत्यमरः।

अत्र असत्ये = अपरमार्थे, सदसद्विलक्षणे कण्ठे इत्यर्थः। 'शुक्तिकारजतादिषु मिथ्याज्ञानेषु सदसद्विलक्षणं रजतादिकं विषय' इत्यद्वैतवादिनां मतं, तदनुसारेणेयमुक्तिः। अन्यथा पुनरलक्ष्यवागितिवदकण्ठार्पितबाहुबन्धनेत्येव प्रयोगः स्यात्। एवं निद्राया अतिमान्द्यात् स्वप्नजागरावस्थयोः परस्परसङ्करात् स्वप्ने प्रत्यक्षत्वभ्रमः। तेन च परमार्थसत एव वचसः प्रवृत्तिरित्यपि बोद्धव्यम्।

भावार्थः—इयं विरहवेदनया रात्रिद्वितीयभागपर्यन्तं निद्रामलब्ध्वा तृतीयभागमात्रावशिष्टासु रात्रिषु क्षणमात्रं स्वप्नावस्थया लोचने मीलयित्वा 'हे प्रिय! हे शङ्कर! क्व यासी'ति निर्विषयवाग्व्यापारा मिथ्याकृतालिङ्गना च सती शीघ्रमेव प्रबुद्धाऽभूदिति भावः।

भाषा—विरह-वेदना से पीड़ित होकर पार्वती को रात में नींद नहीं आती थी। रात के अन्तिम पहर में यदि आँख लगती भी तो स्वप्नावस्था में 'हे प्रिय शङ्कर! तुम कहाँ जाते हो' ऐसा कहकर चिल्ला उठती थी और जाग जाती थी।

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाऽऽख्याश्चत्वारो विरहिणां विनोदाः। तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा साम्प्रतं प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

जाते कहे सर्वज्ञ मुझ को क्यों न फिर तुम जानते।
देती उलहना यों उमा थी क्यों न मुझको मानते॥

अन्वयः—यदा त्वं बुधैः सर्वगतः उच्यसे, ततः भावस्थम् इमं जनं कथं न वेत्सि? इति मुग्धया स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत।

व्याख्या—यदा = यतः, त्वं, बुधैः = मनीषिभिः, सर्वगतः = सर्वव्यापी, इति, उच्यसे=अभिधीयसे, ततः, भावस्थं=रतिस्थं, त्वयि अनुरागिणमित्यर्थः। इमं जनं=मद्रूपं जनं, कथं = केन प्रकारेण, न वेत्सि = न जानासि, इति = इत्थं, मुग्धया= मूढया, चित्रस्थितेऽपि चन्द्रशेखरे सज्ञातपरमार्थचन्द्रशेखरबुद्ध्येत्यर्थः। स्वहस्तोल्लिखितः=आत्मकरचित्रलिखितः, चन्द्रशेखरः=शम्भुः, रहसि=एकान्ते, उपालभ्यत=उपालब्धः, साऽधिक्षेपमुक्तोऽभूदित्यर्थः। अस्माभिरपीयमवस्था निगूढतरमेव द्रष्टेति तात्पर्यम्। अनेनोन्मादावस्था दर्शिता।

व्युत्पत्तिः—सर्वगतः = सर्वं गतः सर्वगतः, द्वितीयासमासः। भावस्थं = भावे=

रत्यास्पे तिष्ठतीति भावस्थः, तं भावस्थं, कप्रत्ययः। स्वहस्तोल्लिखितः=स्वश्चाऽसौ हस्तः स्वहस्तः, तेन उल्लिखितः स्वहस्तोल्लिखितः। चन्द्रशेखरः=चन्द्रः शेखरः=शिरोभूषणं, यस्य स चन्द्रशेखरः। 'ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः' इत्यमरः।

भावार्थः—हे हर! यदा त्वं देशकालानवच्छिन्नः सर्वव्यापीति मन्वादिभिः स्मर्यसे, तदा त्वय्यनुरागिणमिमं जनं मां कथं न जानासीति मोहमुपगतयाऽनया पार्वत्या चित्रस्थितेऽपि चन्द्रशेखरे सज्ञातपरमार्थचन्द्रशेखरबुद्ध्या स्वहस्तेनैव चित्रे लिखितः शङ्करो विज्ञने साधिक्षेपमुपालब्धोऽभूदिति भावः।

भाषा—इस प्रकार जागकर पार्वती अपने हाथ से ही लिखित शङ्कर के चित्र को सत्य शङ्कर समझ, उसी को यह कहकर उपालम्भ देती थी कि हे हर! जब तुमको मनु आदि महानुभावों ने सर्वव्यापी कहा, तब तुम अपने ऊपर प्रेम रखने वाले मेरे हृदय को क्यों नहीं जानते?

अथैवंविधया निष्प्रतीकारया मदनवेदनया समुन्मथिताया अपि पार्वत्यास्तपसि प्रवृत्तिमाह—

यदा च तस्याऽधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती।
तदा सहाऽस्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम्॥ ५९॥

शिव के लिये जब पार्वती को यत्न था कोई नहीं।
तब जनक के आदेश से आई तपोवन में यहीं॥

अन्वयः—जगत्पतेः तस्य अधिगमे विचिन्वती अन्यं विधिं यदा न अपश्यत्, तदा इयं गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनं प्रपन्ना।

व्याख्या—जगत्पतेः=लोकेशस्य, तस्य=शम्भोः, अधिगमे=प्राप्तौ, विचिन्वती=मृगयमाणा, अन्यम्=अपरं, विधिम्=उपायं, यदा=यस्मिन्काले, न अपश्यत्=न अद्राक्षीत्, तदा=तस्मिन्काले, इयं=पार्वती, गुरोः=पितुः, हिमालयस्येत्यर्थः। अनुज्ञया=आज्ञया, अस्माभिः=सखीभिः, सह=सार्धं, तपसे=तपश्चरितुं, तपोवनं=तपोभूमिं, प्रपन्ना=प्राप्ता।

व्युत्पत्तिः—जगत्पतेः=गच्छतीति=जगत्, जगतां पतिः जगत्पतिः, तस्य जगत्पतेः, अधिगमे='निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी, विचिन्वती=विचिनोतीति विचिन्वती। अस्माभिः=सहयोगे 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया। तपोवनं=तपसः वनं तपोवनं तत् 'अटव्यरण्य विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः।

भावार्थः—इयं पार्वती यदा त्रैलोक्यनाथस्य शङ्करस्य पतित्वेन प्राप्तौ तपोव्यतिरिक्तं विधानान्तरं न दृष्टवती, तदा पितृनियोगपुरस्सरमस्माभिः प्रियसखीभिः सह तपश्चरितुमत्र तपोवने समागतास्तीति भावः।

भाषा—इस पार्वती ने जब हरप्राप्ति का अन्य उपाय नहीं देखा, तब यह अपने पिता की आज्ञा लेकर हम सब सखियों के साथ यहाँ तपश्चर्या करने आई।

अथ तपसश्चिरप्रवृत्तत्वं फलादर्शनं च सनिर्वेदमाह—

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥६०॥

तप साखि रूप विटप उमा रोपित हुए सुन्दर सफल ।
शिव प्राप्ति का अङ्कुर अभी तक दीखता पर है विफल ॥

अन्वयः—सख्या स्वयं कृतजन्मसु तपःसाक्षिषु एषु द्रुमेषु फलम् अपि दृष्टम्, अस्याः शशिमौलिसंश्रयः मनोरथः च प्ररोहाऽभिमुखोऽपि न दृश्यते ।

व्याख्या—सख्या = वयस्यया, पार्वत्येत्यर्थः । स्वयम् = आत्मना, कृतजन्मसु = कृतजननेषु, स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः । तपःसाक्षिषु = नियमसाक्षाद्दृष्टेषु, एषु = पुरोनिर्दिष्टेषु, द्रुमेषु = वृक्षेषु, फलम् अपि = प्रसवः अपि, दृष्टं = लब्धम्, अवलोकितमित्यर्थः । अस्याः = पार्वत्याः, शशिमौलिसंश्रयः = चन्द्रशेखरविषयः, मनोरथः = अभिलाषः, च = तु, प्ररोहाभिमुखः अपि = अङ्कुरोन्मुखोऽपि, न दृश्यते = न अवलोक्यते ।

व्युत्पत्तिः—कृतजन्मसु = कृतं जन्म येषां ते कृतजन्मानः, तेषु कृतजन्मसु । शशिमौलिसंश्रयः = शशः अस्याऽस्तीति शशी, शशी मौलौ यस्य स शशिमौलिः, सः संश्रयः यस्य स शशिमौलिसंश्रयः, मनोरथः = 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः । च = चकारस्तुशब्दार्थः, प्ररोहाऽभिमुखः = प्ररोहस्य अभिमुखः प्ररोहाभिमुखः, 'प्ररोहस्त्वङ्कुरोऽङ्कुरः' इति वैजयन्ती ।

भावार्थः—अस्माकं प्रियवयस्यायाऽनया पार्वत्या स्वयमेव बीजावापजलाहरणादिपुरस्सरं वनवासारम्भसमकालमेव रोपितेषु तपसः साक्षिभूतेषु परितो दृश्यमानेषु वृक्षेषु फलनिष्पत्तिरपि सञ्जाता, किन्तु सख्याश्चन्द्रशेखराश्रयो मनोरथस्त्वङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृश्यत इति भावः ।

भाषा—हमारी प्रिय सखी पार्वती को तपस्या करते बहुत दिन व्यतीत हुए, तपस्या के आरम्भ समय में ही इसने अपने हाथों से बीजवपन कर उसे सींच कर वृक्ष में परिणत किया; तपस्या के साक्षीस्वरूप उन वृक्षों में आज फल आ गये, परन्तु इसके हरे-समागमरूपी वासना पूर्ण होने का अङ्कुर तक नहीं दिखाई देता ।

सखीनामस्माकमेवेषा चिन्ता इयं पुनरतिधैर्याद् यद्यपि विषादैर्नाभिभूयते, इत्यभिप्रायेणातिदीनां निजावस्थामाह—

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥

वासव अनुग्रह वृष्टि कर कृषि भूमि पर करते यथा ।
तप क्षीण गिरिजा पर दया शङ्कर करेंगे कब तथा ॥

अन्वयः—प्रार्थितदुर्लभः स तपःकृशां सखीभिः अस्रोत्तरम् ईक्षिताम् इमां सखीं, वृषा तदवग्रहक्षतां सीताम् इव, कदा अभ्युपपत्स्यते इति न वेद्मि ।

व्याख्या—प्रार्थितदुर्लभः=अभ्यर्थितदुष्प्राप्यः, सः = महेश्वरः, तपःकृशां=नियमक्षीणाम्, अत एव—सखीभिः=वयस्याभिः, अस्मदादिभिरित्यर्थः। अश्रोत्तरम् = अश्रुप्रधानं यथा भवति तथा, ईक्षिताम्=अवलोकिताम्, इमां=पुरोवर्तिनीं, सखीं=वयस्यां, पार्वतीमित्यर्थः। वृषा=इन्द्रः, तदवग्रहक्षतां=पुरुहूतोऽवग्राहपीडितां, सीताम् इव=हलक्षतां भूमिम् इव, कदा=कस्मिन्काले, अभ्युपपत्स्यते=अनुग्रहीष्यति, इति न वेद्मि = न जानामि।

व्युत्पत्तिः—प्रार्थितदुर्लभः=दुःखेन लब्धुं शक्यः दुर्लभः, प्रार्थितश्चाऽसौ दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः। तपःकृशां = तपसा 'हेतुना' कृशा, तपःकृशा, तां तपःकृशाम्। अश्रोत्तरम् = अश्रूणि उत्तराणि यस्मिन्, तत् अश्रोत्तरं यथा, वृषा='वासवो वृत्रहा वृषा'इत्यमरः। सीतां='सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः। तदवग्रहक्षतां-तस्य=इन्द्रस्य, अवग्रहः=वर्षप्रतिबन्धः, तदवग्रहः, 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहाऽवग्रहौ समौ' इत्यमरः। तदवग्रहेण क्षता तदवग्रहक्षता, तां तदवग्रहक्षताम्।

भावार्थः—प्रार्थितोऽपि दुर्लभः स हरोऽस्मदादिभिः सखीभिः साश्रुनेत्रं यथा स्यात्तथाऽवलोकितामिमां पार्वतीं 'वृष्टिप्रतिबन्धेन शोषितां हलक्षतां भूमिमिन्द्र इव' कस्मिन् कालेऽनुग्रहीष्यति, तन्न जानामीति भावः।

भाषा—नहीं मालूम कब उस दुर्लभ हर की कृपादृष्टि, तपश्चर्या से शोषित तथा हम सब सखियों के अश्रुपूर्ण नेत्र से अवलोकित इस पार्वती पर, हलकर्षित और अनावृष्टि से शोषित भूभाग पर इन्द्र के वृष्टिबिन्दु की भांति, पड़ेगी।

इत्थमत्यार्जवादतिविवृतरहस्यवृत्तान्तमतिकरुणं च सखीवचनमाकर्णयतोऽपि तमेव वृत्तान्तं पार्वतीमुखेनैव श्रोतुकामस्य ब्रह्मचारिवेषस्य हरस्य वृत्तमाह—

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया।
अयीदमेवं परिहासयत्युमामपृच्छदभ्यञ्जितहर्षलक्षणः॥ ६२॥

द्वारा सखी अभिप्राय गिरिजा का समझ कर सत्य ही।
वर्णी छिपा कर हर्ष बोले यह हँसी है या सही॥

अन्वयः—इङ्गितज्ञया तया इति अगूढसद्भावं निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अभ्यञ्जितहर्षलक्षणः सन्, अयि! इदम् एवम्, परिहासः वा? इति उमाम् अपृच्छत्।

व्याख्या—इङ्गितज्ञया = इङ्गावाभिज्ञया, तया = पार्वतीसख्या, इति=एवम्, अगूढसद्भावम्=प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा, निवेदितः = ज्ञापितः, नैष्ठिकसुन्दरः = वर्णिविलासी, अभ्यञ्जितहर्षलक्षणः सन्=अप्रकटितप्रमोदचिह्नः सन्, अयि= हे गौरि!, इदम् = एतत्, स्वसखीभाषितमित्यर्थः एवम् = इत्थं, सत्यं किमित्यर्थः, परिहासः, वा = केलिः वा, इति = एवम्, उमां=पार्वतीम्, अपृच्छत्=पृष्टवान्।

व्युत्पत्तिः—इङ्गितज्ञया=इङ्गितं जानातीति इङ्गितज्ञा, तया इङ्गितज्ञया, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः। 'इङ्गितं इङ्गतो भावः' इति सज्जनः। अगूढसद्भावम्=

न गूढः अगूढः, संज्ञाऽसौ भावः सद्भावः। अगूढः सद्भावः यस्मिन् कर्मणि तत्, अगूढसद्भावं यथा तथा, नैष्ठिकसुन्दरः=यावज्जीवं ब्रह्मचर्याश्रमे एव स्थितस्तदुक्तम्—

'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा' ॥ इति। याज्ञ० १-३-४९।

निशा=मरणम्, अवधिर्यस्य स नैष्ठिकः, ठञ्प्रत्ययः। नैष्ठिकश्चाऽसौ सुन्दरः=कामुकः, नैष्ठिकसुन्दरः। 'द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः। किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः। अथवा देवस्य अलौकिकमहिमत्वादुभयं तात्त्विकमिति न विरोधः'। अभ्यञ्जितहर्षलक्षणः=न भ्यञ्जितम् अभ्यञ्जितं, हर्षस्य लक्षणं हर्षलक्षणम्। अभ्यञ्जितं हर्षलक्षणं=मुखरागादि, यस्य सः अभ्यञ्जितहर्षलक्षणः, अयि=पदमिदं कोमलाऽऽमन्त्रणे। परिहासः='द्रवकेलिपरीहासा' इत्यमरः। अपृच्छत्='प्रच्छ् ज्ञीप्सायाम्' इति धातोर्लङि रूपम्।

भावार्थः—पार्वतीहृदयगतमभिप्रायमवगच्छन्त्या तया सख्या प्रकाशितसदभिप्रायं यथा स्यात्तथा ज्ञापितः स सुन्दरो नैष्ठिकब्रह्मचारी, गोपितहर्षचिह्नः सन् 'अयि गौरि! किमिदं सखीवचनमेवम्भूतार्थं सत्यमेव, आहोस्वित् परिहासमात्रपरमेतद्' इति पार्वतीं पृष्टवानिति भावः।

भाषा—पार्वती के तपस्या करने का कारण जिस सदिच्छा से उद्भूत है, उस को जब सखी ने प्रकाशित कर दिया, तब ब्रह्मचारि-वेषी शङ्कर अपने हृदय के आनन्दोद्गार को मुख पर प्रकाशित होने से रोक कर बोले—'हे गौरि! तुम्हारी सखी का यह कथन सत्य है, या परिहासमात्र है'।

अथ लज्जापरतंत्राया अपि पार्वत्याः परिहासशङ्कानिरासार्थं कथञ्चिद् वचनोद्योगमाह—

अथाऽग्रहस्ते मुकुलीकृताऽङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाऽक्षमालिकाम्।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

सुन्दर मुकुल करजाग्र में ले स्फटिक की माला प्रवर।
चिरकाल के पश्चात् बोली पार्वती द्विज से सुधर॥

अन्वयः—अथ मुकुलीकृताऽङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाक्षमालिकां समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् अद्रेः तनया मिताऽक्षरम् कथञ्चित् अभाषत।

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, वर्णिप्रश्नाऽनन्तरमित्यर्थः। मुकुलीकृताऽङ्गुलौ=सम्पुटीकृताऽङ्गुलौ, अग्रहस्ते=हस्ताऽग्रे, स्फटिकाऽक्षमालिकां=भासुरजपस्रजं, समर्पयन्ती=आमुञ्चती, चिरव्यवस्थापितवाक्=चिरेण स्वीकृतवाक्, 'एतेन लज्जाया उपरोधो व्यज्यते'। अद्रेः=पर्वतस्य, हिमाऽऽलयस्येत्यर्थः। तनया=पुत्री, पार्वतीत्यर्थः। मिताऽक्षरं=परिमितवर्णं यथा तथा, कथञ्चित्=कथमपि, अभाषत=बभाषे।

व्युत्पत्तिः—मुकुलीकृताऽङ्गुलौ=अमुकुला मुकुला यथा सम्पद्यन्ते तथा कृताः मुकुलीकृताः, च्विप्रत्ययः। 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। मुकुलीकृताः अङ्गु-

लघः परिमन् स मुकुलीकृताऽङ्गुलिः, तस्मिन् मुकुलीकृताङ्गुलौ । अग्रहस्ते = अग्रश्चासौ हस्तः अग्रहस्तः, तस्मिन् अग्रहस्ते, 'हस्ताऽग्राऽऽग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाऽभेदादि'ति वामनः । स्फटिकाऽक्षमालिकां=स्फटिकानाम् अक्षमालिका स्फटिकाक्षमालिका तां स्फटिकाऽमालिकां 'भासुरः स्फटिकोपलः । शालिपिष्टं धौतशिलम्' इति त्रिकाण्डकोषः । समर्पयन्ती=समर्पयतीति समर्पयन्ती । चिरव्यवस्थापितवाक=चिरेण व्यवस्थापिताः चिरव्यवस्थापिता चिरव्यवस्थापिताः वाचः यया सा चिरव्यवस्थापितवाक् । मिताऽक्षरं=मितानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तद्, मिताक्षरं यथा तथा, अभाषत । मितभाषित्वमुत्तमनायिकाधर्मः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भावार्थः—ब्रह्मचारिवाक्यश्रवणानन्तरं चिरकालसंयतवचना सम्पुटीकृताङ्गुलौ हस्ताग्रे स्फटिकमयीं जपमालां स्थापयन्ती पार्वती महता कष्टेन परिमितशब्दं यथा स्यात्तथोवाचेति भावः ।

भाषा—ब्रह्मचारी की उक्ति सुनकर जन्म से ही परिमितभाषिणी पार्वती हस्त के अग्रभाग में जप-माला को धारण कर संक्षेप में बोली ।

वचनप्रकारमेवाह—

यथा श्रुतं वेदविदां वर ! त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

वेदज्ञवर जो है सुना वह ठीक है वह सत्य है ।
शिव के लिये यह सुतप है शिव-मय मनोरथ तथ्य है ॥

अन्वयः—हे वेदविदां वर ! त्वया यथा श्रुतं तथा अयं जनः उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः, अस्ति । इदं तपः तदवाप्तिसाधनं किल, मनोरथानाम् अगतिः न विद्यते ।

व्याख्या—हे वेदविदां वर = हे वेदज्ञातृणां श्रेष्ठ ! हे वैदिकश्रेष्ठेत्यर्थः । त्वया = भवता, यथा = येन प्रकारेण, श्रुतम् = आकर्णितं सखीमुखादित्यर्थः । तथा = तेन प्रकारेण, अयं जनः=मद्गतप्राणो जनः, अहमित्यर्थः । उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः=उच्चतरस्थानाऽऽक्रमणोत्कः, अस्तीति शेषः । इदं=क्रियमाणं, तपः = अनुष्ठानं तदवाप्तिसाधनं किल = तत्प्राप्त्युपकरणं किल् । मनोरथानां = कामानां, मनोराज्यानामित्यर्थः । अगतिः = अविषयः, न विद्यते = न वर्तते ।

व्युत्पत्तिः—वेदविदां=वेदं विदन्ति ये ते वेदविदः, तेषां वेदविदाम् । उच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः = उच्चैश्च तत्पदम् उच्चैः ;दम्, महेश्वरवधूपदस्थानमित्यर्थः । तस्य लङ्घनम्, उच्चैःपदलङ्घनं, तस्मिन् उत्सुकः, उच्चःपदलङ्घनोत्सुकः । तदवाप्तिसाधनं = तस्य=महेश्वरवधूपदस्य, अवाप्तिः तदवाप्तिः, तस्याः साधनं तदवाप्तिसाधनं, किल= पदमिदमलीकाऽर्थकम्, अतितुच्छत्वात् असाधकमेवेत्यर्थः । मनोरथानाम् = 'इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः । अगतिः = न गतिः अगतिः ।

भावार्थः—हे वैदिकश्रेष्ठ ! भवता सखीमुखाद् यथा श्रुतं, तथायं जनः शिवलाभ-

रूपोन्नतस्थानप्राप्तावुत्सुकोऽस्ति। इदं मया क्रियमाणं तपः तदुन्नतस्थानप्राप्तिसाधनमस्ति। लोके मनोराज्यानामविषयः कश्चिदप्यर्थो न वर्तत इति भावः।

भाषा—हे वेदज्ञश्रेष्ठ! आपने जो सखी के मुख से सुना, वह सत्य है। यह अभागिनी शिवलाभरूप उच्च पद की प्राप्ति के लिये उत्सुक है। उस उच्च स्थान की प्राप्ति की आशा ही इस तपस्या का कारण है। क्योंकि मनोरथ का अविषय ऐसा कोई पदार्थ नहीं है।

इत्थं निजविषयमभिलाषं पार्वतीमुखादेव सम्यगवगतवतोऽपि कपटब्रह्मचारिणस्तस्याः पुनरपि भावपरीक्षार्थं प्रवृत्तिमाह—

अथाऽऽह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवाऽनुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥

तब ब्रह्मचारी ने कहा मैं शम्भु को हूँ जानता॥
तुम चाहती उस को अमङ्गलमय उसे हूँ मानता॥

अन्वयः—अथ वर्णी आह, महेश्वरः विदितः, पुनः त्वं तदर्थिनी एव वर्तसे। अमङ्गलाऽऽभ्यासरतिं तं विचिन्त्य तव अनुवृत्तिं कर्तुं न उत्सहे।

व्याख्या—अथ = पार्वतीकथनाऽनन्तरं, वर्णी=ब्रह्मचारी, आह=उवाच। महेश्वरः = महादेवः, विदितः = ज्ञातः, मया ज्ञायत इत्यर्थः। पुनः = भूयः, त्वं, तदर्थिनी एव = तत्कामा एव, वर्तसे = प्रवृत्ता भवसि। अमङ्गलाऽभ्यासरतिम्=अकल्याणाऽऽचारप्रीतिं, तं = शिवं, विचिन्त्य = विचार्य, तव = भवत्याः, अनुवृत्तिम्=अनुसरणं, कर्तुं = विधातुं, न उत्सहे = उत्साहं न करोमि, नाऽनुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—वर्णी = प्रशस्तः वर्णः अस्याऽस्तीति वर्णी, 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इति इनिप्रत्ययः, 'सौ च' इति दीर्घः। 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः। आह = 'आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूलः' इत्याह वामन इति मल्लिनाथः। वस्तुतस्तु अथशब्दस्य तनादित्वात् 'तदादौ चे'ति भोजसूत्रानुसारेणाथशब्दयोगाद् भूतार्थे लट् इत्यन्ये। विदितः = विद्धातोः बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्ययः, तद्योगात् 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी च। तदर्थिनीं=तम् अर्थयते तच्छीला तदर्थिनी। अमङ्गलाभ्यासरतिम् = न मङ्गलम् अमङ्गलं = चिताभस्मादिकं, तस्य अभ्यासः=निरन्तरानुलेपनादिकम् अमङ्गलाऽभ्यासः, तस्मिन् रतिः = श्रद्धा यस्य सः अमङ्गलाऽभ्यासरतिः, तम् अमङ्गलाभ्यासरतिम्।

भावार्थः—पार्वतीवचनश्रवणानन्तरं स ब्रह्मचारी जगाद। अहं महादेवं जानामि। येन त्वं प्राग् भग्नमनोरथा कृता, पुनस्तमेव त्वं प्रार्थयसे। अमङ्गलाचारानुरागिणं तमीश्वरं विचार्याहमस्मिन्नर्थे तव चित्तवृत्तिमनुसर्तुं न शक्नोमीति भावः।

भाषा—पार्वती का वचन सुनकर ब्रह्मचारी बोले—मैं महादेव को जानता हूँ। जिसने तुमको प्रारम्भ में ही भग्न मनोरथ किया था, उसी को तुम फिर चाहती

हो। अमङ्गलाचारी उस महेश्वर को सोचकर तुम्हारे चित्त का अनुसरण करने में मैं असमर्थ हूँ।

परस्परसङ्घटनयोग्यताविरहादनुवृत्तेरयोग्यत्वमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः। तत्राद्यौ विवाहसमय एव तावदग्निसाक्षिकं पाणिग्रहणमेवातिदुःसहमित्याह—

अवस्तुनिर्बन्धपरे ! कथं तु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः।
करेण शम्भोर्वलयीकृताऽहिना सहिष्यते तत्प्रथमाऽवलम्बनम् ॥ ६६ ॥

कर में तुम्हारे सूत्र उसके हाथ में अहि बेतरह।
प्रथमावलम्बन हो सकेगा शम्भु करसे किस तरह ॥

अन्वयः—हे अवस्तुनिर्बन्धपरे ! आमुक्तविवाहकौतुकः ते अयं करः वलयीकृताऽहिना शम्भोः करेण तत्प्रथमाऽवलम्बनं कथं नु सहिष्यते ?

व्याख्या—हे अवस्तुनिर्बन्धपरे=हे तुच्छवस्तुहठतत्परे पार्वति !, आमुक्तविवाहकौतुकः = आसञ्जितपरिणयहस्तसूत्रः, ते = तव, अयं = पुरोवर्ती, करः = हस्तः, वलयीकृताऽहिना=कटकीकृतसर्पेण, शम्भोः = महादेवस्य, करेण = हस्तेन, करणभूतेनेत्यर्थः। तत्प्रथमाऽवलम्बनं = तत्प्रथमग्रहणं, कथं नु = केन प्रकारेण, सहिष्यते = भविष्यति, न कथञ्चिदपि सहिष्यते इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—हे अवस्तुनिर्बन्धपरे = न वस्तु अवस्तु, तस्मिन्, निर्बन्धः, सः पर्=प्रधानं, यस्याः सा अवस्तुनिर्बन्धपरा, तत्सम्बुद्धौ हे अवस्तुनिर्बन्धपरे ! आमुक्तविवाहकौतुकः = विवाहे कौतुकं विवाहकौतुकं, कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः। आमुक्तं विवाहकौतुकं यस्य स आमुक्तविवाहकौतुकः। वलयीकृताऽहिना = अवलयः वलयः यथा सम्पद्यते तथा कृतः वलयीकृतः, च्विप्रत्ययः। वलयीकृतः अहिः यस्मिन्स वलयीकृताऽहिः, तेन वलयीकृताहिना, 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। तत्प्रथमाऽवलम्बनं = तदेव प्रथमं तत्प्रथमं, तच्च तत अवलम्बनं = ग्रहणं, तत्प्रथमावलम्बनं, तत्, समन्त्रमाद्यपाणिग्रहणमित्यर्थः। सहिष्यते =.'षह् मर्षणे' इति धातोः लृट्।

भावार्थः—हे निस्साराभिनिवेशवति पार्वति ! आबद्धविवाहमङ्गलसूत्रोऽयं तव हस्तो भूषणीकृतसर्पेण शिवस्य हस्तेन समन्त्रमाद्यं पाणिग्रहणं कथं नु सहिष्यते. स्वत्करस्तत्करदर्शनमात्रेण स्वयमेव भीत्वा सहसा निवर्तिष्यते इति भावः।

भाषा—हे असार वस्तु में प्रेम रखनेवाली पार्वती ! विवाह के मङ्गलसूत्र से भूषित तुम्हारा यह हाथ, सर्पभूषणयुक्त शङ्कर के हस्त के स्पर्श को पाणिग्रहण के समय कैसे सहन करेगा ?

अथ वधूवरयोर्वसनपरिधानस्य परस्परविरुद्धतामाह—

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाऽजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

सोचो स्वयं कलहंस चिह्न वधू दुकूल कहाँ अहो।
गिरता रुधिर गजचर्म का सम्बन्ध हो सकता कहो॥

अन्वयः—हे गौरि! त्वमेव स्वयं तावत् परिचिन्तय, कलहंसलक्षणं वधूदुकूलं, तथा शोणितबिन्दुवर्षि, गजाजिनं, च कदाचित् योगम् अर्हतः यदि?

व्याख्या—हे गौरि=हे पार्वति! त्वमेव, स्वयम् = आत्मना, तावत् = तावन्मात्रं; परिचिन्तय = पर्यालोचय, कलहंसलक्षणं = कलहंसचिह्नं, वधूदुकूलं=नवोढाक्षौमं, तथा शोणितबिन्दुवर्षि=रक्तपृषतवर्षि, गजाऽजिनं च=हस्तिकृत्तिश्च, एते-द्वे वस्तुनी, कदाचित्=जातु अपि, योगं = सङ्गतिम्, अर्हतः यदि = योग्यतां प्राप्नुतः किम्? अतिमहदनयोरन्तरमित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—कलहंसलक्षणं = कलश्चासौ हंसः कलहंसः, तस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य तत् कलहंसलक्षणं=गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तभागमित्यर्थः। 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः। वधूदुकूलं = वध्वाः दुकूलं वधूदुकूलं, 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री' इति विश्वः। 'क्षौमं दुकूलम्' इत्यमरः। शोणितबिन्दुवर्षि=शोणितस्य बिन्दवः शोणितबिन्दवः, तान् वर्षतीति शोणितबिन्दुवर्षि=रक्तस्रावीत्यर्थः। गजाऽजिनं=गजस्य अजिनं गजाजिनम्, हरस्येत्यर्थः। 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः। अत्र दुकूलाजिनयोः परस्परसङ्घटनयोग्यताविरहाद् विषमालङ्कारः।

भावार्थः—गोरोचनादिलिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तभागं नवोढावसनं रुधिरबिन्दुस्रावि गजासुरचर्म वरवसनञ्चैतद्द्वयं कस्मिन्नपि समये परस्परसङ्घटनयोग्यतां यदि प्राप्नोति चेत्, त्वमेव तावत् मनसा सम्यग् विचारयेति भावः।

भाषा—पल्लों पर हंस के जोड़े की छापवाला नवविवाहित तुम्हारा वसन, किस प्रकार से उस शङ्कर के रक्तस्रावी गजासुर के चर्म से सम्पर्कित होगा? इसका जरा तुम्ही विचार करो।

विवाहानन्तरं पतिगृहप्राप्तावप्यनौचित्यमाह—

चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवाऽनुमन्यते।
अलक्तकाऽङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु॥ ६८॥

तव अरुण चरण चतुष्क गृह के कुसुम चय में मृदुल तर।
सम्बन्ध उसका प्रेत भू से किस तरह होगा सुघर॥

अन्वयः—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः तव पादयोः अलक्तकाऽङ्कानि पदानि विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु परोऽपि को नाम अनुमन्यते।

व्याख्या—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः = चतुष्ककुसुमसमूहन्यस्तयोः, कुसुमाऽऽस्तृतदिव्यभवनभूसञ्चारोचितयोरित्यर्थः। तव = भवत्याः, पादयोः = चरणयोः, अलक्तकाऽङ्कानि = लाक्षारसरञ्जितानि, पदानि = पादाऽकारपादन्यासचिह्नानि, विकीर्णकेशासु=विक्षिप्तशिरोरुहासु, परेतभूमिषु=प्रेतभूषु, श्मशानेष्वित्यर्थः। परोऽ-

पि=शत्रुरपि, को नाम=को जनः, अनुमन्यते=अनुमतिं ददाति । न कोऽपीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः = पुष्पाणां प्रकरः, पुष्पप्रकरः, चतुष्के= चतुरशालाश्रयगृहभेदे, पुष्पप्रकरः चतुष्कपुष्पप्रकरः, तस्मिन् अवकीर्णौ चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णौ, तयोः चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः । अलक्तकाऽङ्कानि = अलक्तकस्य अङ्कः येषु तानि अलक्तकाङ्कानि, 'कलङ्काऽङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । पदानि='पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायाऽपदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः' इति विश्वः । विकीर्णकेशासु=विकीर्णाः केशाः यासु ता विकीर्णकेशाः, तासु विकीर्णकेशासु । 'अतस्थं तत्र दृष्टं च' इति वचनात् 'स्वाऽङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विकल्पाच्च ङीप् । 'चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । परेतभूमिषु=परेतानां भूमयः परेतभूमयः, तासु परेतभूमिषु, नाम=पदमिदं कृःसायाम् ।

भावार्थः—कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसञ्चारोचितयोस्तव सुकुमारयोश्चरणयोः लाक्षारसरञ्जितानि चरणविन्यासचिह्नानि, हृतस्ततो विक्षिप्तप्रेतकेशासु श्मशानभूमिषु कर्तुं, शत्रुजनोऽपि को नाम स्वीकृतिं दास्यति न कोऽपीति भावः ।

भाषा—जन्म से कुसुमाच्छादित भूभाग पर चलती आयी हो; किन्तु अब तुम प्रेतों के इतस्ततः बिखरे बालों से आस्तीर्ण श्मशानभूमि पर अपने लाक्षारसरञ्जित चरणों को रखोगी, यह बात तुम्हारा घोर शत्रु भी स्वीकार नहीं कर सकता ।

पतिगृहप्रवेशानन्तरभावी तदङ्गसङ्गोऽपि तवातिबीभत्स इत्याह—

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवाऽपि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

शिव साथ आलिङ्गन सुलभ यदि हो सका तो भी विफल ।
चन्दन खचित कुच में चिता का भस्म क्या होगा विमल ॥

अन्वयः—त्रिनेत्रवक्षः तव सुलभम् अपि, अतः परम् अयुक्तरूपं किं ? वद । यत् हरिचन्दनाऽऽस्पदे अस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्मरजः पदं करिष्यति ।

व्याख्या—त्रिनेत्रवक्षः=शिवोरःस्थलं, शिवाऽऽलिङ्गनमित्यर्थः । तव=भवत्याः, सुलभम् अपि=सुप्रापं च, भवतीति शेषः । अतः परम् = अस्मात् अन्यत्, अयुक्तरूपम्=अत्यन्ताऽयुक्तं, किं ? वद = ब्रूहि । न किञ्चिदित्यर्थः । यत् = यस्मात् कारणात्, हरिचन्दनाऽऽस्पदे=हरिचन्दनस्थानभूते, अस्मिन् = एतस्मिन्, स्तनद्वये= कुचद्वये, चिताभस्मरजः=श्मशानभसितरजः, पदं=स्थानं, करिष्यति=निधास्यति ।

व्युत्पत्तिः—त्रिनेत्रवक्षः=त्रीणि नेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः, तस्य वक्षः त्रिनेत्रवक्षः । सुलभं=सुखेन लब्धुं शक्यं सुलभं खलप्रत्ययः । तव=अत्र 'शेषे षष्ठी' 'न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति सूत्रेण कृद्योगलक्षणषष्ठ्या निषेधात् । अयुक्तरूपम्=न युक्तम् अयुक्तम्, अतिशयेन अयुक्तम् अयुक्तरूपं, 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप्प्रत्ययः । हरिचन्दनाऽऽस्पदे=हरिचन्दनस्य आस्पदं हरिचन्दनाऽऽस्पदं, तस्मिन् हरि-

चन्दनास्पदे, स्तनद्वये=द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं स्तनयोर्द्वयं स्तनद्वयं तस्मिन् स्तनद्वये । चिताभस्मरजः = चितायां भस्म चिताभस्म, 'भूतिर्भसितभस्मनी' इत्यमरः । चिताभस्म एव रजः चिताभस्मरजः । इदं तु मल्लिनाथव्याख्यानुसारेण व्याख्यातम् ।

गुरुवरास्तु 'त्रिनेत्रवक्षःसुलभ' मित्येकं पदं कृत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याचख्युः । यथा—'यत् त्रिनेत्रवक्षःसुलभं चिताभस्मरजः तवाप्यस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते स्तनद्वये पदं करिष्यति, अतः परम् अयुक्तरूपं किं, वद' इति ।

भावार्थः—हरिचन्दनपंकसंगमयोग्ये तव स्तनद्वये हरालिङ्गनसङ्क्रान्तं चिताभस्म पदं करिष्यतीति यत्, तस्मादन्यत् किमयुक्तम् । न किमपीति भावः ।

भाषा—हरिचन्दन लेपनयोग्य तुम्हारे इस स्तनद्वय पर शङ्कर के वक्षःस्थल का चिताभस्म सम्पर्क करेगा, इससे बढ़कर अशोभन कार्य क्या हो सकता है ?

इत्थं दाम्पत्यनिर्वाहदशायामनौचित्यं दिङ्मात्रेण प्रदर्श्य, स्मरणं नाटयन् प्रागेव कथनार्हं किञ्चिन्मया विस्मृतमित्याह—

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥

यह दूसरा परिहास है कैसे रहेगा तुष्ट मन ·
गजवाह्य तुम को जरठ वृष पर लख हसेंगे शिष्ट जन ॥

अन्वयः—इयं च ते पुरतः अन्या विडम्बना अस्ति । ऊढया वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितं वृद्धोक्षं विलोक्य महाजनः स्मेरमुखः भविष्यति ।

व्याख्या—इयं च = एषा च, ते=तव, पुरतः = आदावेव, पतिगृहप्रस्थानवेलायामेवेत्यर्थः । अनेन पूर्वमेव वक्तव्यमिदं मया विस्मृतमिति व्यज्यते । अन्या=अपरा पूर्वोक्तेभ्योऽपि विलक्षणेत्यर्थः । विडम्बना=परिहासः, अस्ति । ऊढया=परिणीतया कृतविवाहयेत्यर्थः । वारणराजहार्यया=हस्तिराजनेतव्यया, त्वया=भवत्या, अधिष्ठितम्=आरूढं, वृद्धोक्षं = वृद्धवृषभं, विलोक्य=दृष्ट्वा, महाजनः, ओषधिप्रस्थवास्तव्यो लोक इत्यर्थः । स्मेरमुखः=स्मितमुखः, भविष्यति=भविता ।

व्युत्पत्तिः—पुरतः=पुर एव पुरतः । ऊढया='वह् प्रापणे' इति धातोः क्तप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । वारणराजहार्यया = वारणानां राजा वारणराजः, समासाऽन्तष्टच् । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । हारयितुं योग्या हार्या, णिजन्तात् 'हृञ् हरणे' इति धातोर्ण्यत् । वारणराजेन हार्या वारणराजहार्या, तया वारणराजहार्यया । वृद्धोक्षं = वृद्धश्चासौ उक्षा वृद्धोक्षस्तं वृद्धोक्षम्, 'अचतुर' इत्यादिना निपातः । 'उक्षा भद्रो बलीवर्दः' इत्यमरः । महाजनः=महांश्चाऽसौ जनः महाजनः, स्मेरमुखः=स्मेरं मुखं यस्य सः स्मेरमुखः । स्मेरेत्यत्र 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' इति रप्रत्ययः । स्मेरमुखो भविष्यति=उपहसिष्यतीत्यर्थः ।

भावार्थः—इयं च तवादौ पतिगृहप्रस्थानवेलायामेव विलक्षणा विडम्बनास्ति। यत करिणीवाहनोचितया परिणीतया त्वयारूढं वृद्धमुक्षाणं दृष्ट्वा ओषधिप्रस्थवास्तव्यो जन उपहसिष्यतीति भावः।

भाषा—हाथी पर चढ़ कर जाने के योग्य तुम पतिगृह को जाते समय जब वृद्ध वृषभ के ऊपर आरोहण करोगी, तो तुम को देखकर नगरवासी सब लोग हसेंगे। तुम्हारे लिये इससे बढ़कर क्या विडम्बना होगी।

किं बहुना, ईदृग्गुणापि त्वं सम्प्रति शोचनीया संवृत्तेत्याह—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥

शिव प्राप्ति इच्छा से अहो है बात दो ही शोक की।
सुन्दर सुखद शशि की कला इस कौमुदी तुम लोक की॥

अन्वयः—पिनाकिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां गतं, सा कान्तिमती कलावतः कला, अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वं च।

व्याख्या—पिनाकिनः=महेश्वरस्य, समागमप्रार्थनया=प्राप्तिकामनया, क्रियमाणयेति शेषः। सम्प्रति=साम्प्रतं, द्वयं=द्वितयं, शोचनीयतां=शोच्यत्वं, गतं=प्राप्तम्। सा=प्रसिद्धा, प्रागेव हरशिरोगतेत्यभिप्रायः। कान्तिमती=शोभाविशिष्टा, कलावतः=चन्द्रस्य, कला=षोडशो भागः, अस्य=एतस्य, लोकस्य=भुवनस्य, लोकत्रयवासिनो जनस्येत्यर्थः। नेत्रकौमुदी=नयनचन्द्रिका, दर्शनमात्रेण नेत्राऽऽनन्दिनीत्यर्थः। त्वं च=भवती च।

व्युत्पत्तिः—पिनाकिनः=पिनाकः अस्यास्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः, इनिप्रत्ययः। समागमप्रार्थनया=समागमस्य प्रार्थना, समागमप्रार्थना, तया समागमप्रार्थनया। द्वयं=द्वौ अवयवौ यस्य तद् द्वयम्। शोचनीयतां=शोचनीयस्य भावः शोचनीयता, तां शोचनीयतां, सा=अत्र सेति प्रसिद्धाऽर्थत्वाच्च यच्छब्दाऽपेक्षा। तदुक्तं काव्यप्रकाशे-'प्रक्रान्तप्रसिद्धाऽनुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नाऽपेक्षते' इति। कान्तिमती=प्रशस्ता कान्तिर्यस्याः सा कान्तिमती, नित्ययोगे मतुप्। स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्। 'शोभः कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः। कलावतः=प्रशस्ताः कला यस्य स कलावान्, तस्य कलावतः, कला='कला तु षोडशो भागः' इत्यमरः। नेत्रकौमुदी=नेत्रयोः कौमुदी, नेत्रकौमुदी, 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः।

भावार्थः—हरस्य प्राप्तिकामनया वक्ष्यमाणं वस्तुद्वयमिदानीं शोच्यत्वं प्राप्तम्। प्रागेव हरशिरोगता मनोहरबहुतरकान्तियुक्ता चन्द्रस्य लोकप्रसिद्धा षोडशभागरूपा कला इत्येका, द्वितीया-लोकत्रयवासिनो जनस्य नेत्रानन्दकारिणी त्वं चेति भावः।

भाषा—शङ्कर की प्राप्तिकामना से आज दो वस्तुएं शोचनीय हो गईं। एक तो

शङ्कर के मस्तक पर रहनेवाली अतिसुन्दर चन्द्रमा की कला, और दूसरी इस लोक के नेत्र को आनन्द देनेवाली तुम।

शोचनीयत्वमेव हेतुभिरुपपादयति—

वपुर्विरूपाऽक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद् बालमृगाऽक्षि! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

तन है विरूप नयन तथा कुल जन्म भी उत्तम नहीं।
करती प्रगट धन नग्नता इस तरह वर होता कहीं।

अन्वयः— वपुः विरूपाऽक्षम्, अलक्ष्यजन्मता, वसु दिगम्बरत्वेन निवेदितम्। हे बालमृगाऽक्षि! वरेषु यत् मृग्यते तत् त्रिलोचने व्यस्तम् अपि अस्ति किम्?

व्याख्या—वपुः = शरीरं, विरूपाऽक्षं=विकृतरूपनेत्रम् त्रिनेत्रकृताधिकाङ्गविरूपमित्यर्थः। अलक्ष्यजन्मता=अज्ञातजननत्वं, कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः। 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे जनिरुपत्तिः अलक्षिता न ज्ञाता इति। वसु = धनं, दिगम्बरत्वेन= नग्नत्वेन, निवेदितं = सूचितम्, नाऽस्तीति ज्ञापितमित्यर्थः। हे बालमृगाक्षि = हे बालहरिणाऽक्षि, हे पार्वतीत्यर्थः। वरेषु= वोढषु, यत् = रूपवित्तादिकं, मृग्यते=अन्विष्यते, वधूभिस्तद्बन्धुभिश्चेति शेषः। तत्, त्रिलोचने=हरे, व्यस्तम् अपि=एकम् अपि, अस्ति किम्? नास्त्येवेत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—विरूपाऽक्षं = विकृतं रूपं येषां तानि विरूपाणि, तानि अक्षीणि यस्य तत् विरूपाक्षं, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच्प्रत्ययः। वपुषो विरूपाऽक्षत्वात् न सौन्दर्यवार्ताऽपीत्यर्थः, अलक्ष्यजन्मता = लक्षितुं योग्यं लक्ष्यं, न लक्ष्यम् अलक्ष्यं, तत् जन्म यस्य सः अलक्ष्यजन्मा, तस्य भावः अलक्ष्यजन्मता। दिगम्बरत्वेन=दिगेव अम्बरं यस्य स दिगम्बरः तस्य भावः दिगम्बरत्वं, तेन दिगम्बरत्वेन। हे बालमृगाऽक्षि = बालश्चाऽसौ मृगः बालमृगः तस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः, सा बालमृगाक्षी, तत्सम्बुद्धौ हे बालमृगाक्षि, षच्प्रत्ययः, षित्त्वात्ङीत्यविवक्षायां ङीष्। 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाऽजिनयोनयः' इत्यमरः। वरेषु = 'वरो जामातृवोढारौ' इति विश्वः। मृग्यते = 'मृग् अन्वेषणे' इति धातोः कर्मणि लट्। त्रिलोचने=त्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनः, तस्मिन् त्रिलोचने। तथा चोक्तं विवाहप्रकरणे वरविचारे—

'कन्या कामयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः॥' इति।

भावार्थः—शरीरं तावदस्य विकृतलोचनम् अस्योत्पत्तिरप्यज्ञाता, दिगम्बरत्वमेवास्य वित्तं निवेदयतीति सौन्दर्याभिजात्यमहालक्षणलक्षितत्वादीनि यानि गुणजातानि वधूभिस्तद्बन्धुभिश्च विवाहसमयात् प्रागेवान्विष्यन्ते, तेष्वेकमपि शङ्करे विद्यते किम्? नास्त्येवेति भावः।

भाषा—यह शिव विकृतलोचन है। जन्म का भी कोई ठिकाना नहीं है और दिगम्बर है, उसी से इसकी सम्पत्ति का पता चलता है। रूप अथवा गुण जो कि वर के विषय में वधू के सम्बन्धी लोग खोजते हैं, उनमें से कोई भी इस शङ्कर में नहीं है।

अथ कर्तव्यमुपदिश्य वचनमुपसंहरति—

निवर्तयाऽस्मादसदीप्सितान्मनः
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया॥ ७२॥

उससे हटा लो मन कहाँ शिव, पुण्यचिह्ना तुम कहाँ।
युप यूप का संस्कार मरघट शूल में करते कहाँ॥

अन्वयः—अस्मात् असदीप्सितात् मनः निवर्तय तद्विधः क्व? पुण्यलक्षणा त्वं च क्व? साधुजनेन श्मशानशूलस्य वैदिकी यूपसत्क्रिया न अपेक्ष्यते।

व्याख्या—अस्मात् = एतस्मात्, असदीप्सितात् = अनिष्टमनोरथात्, मनः = चित्तं, निवर्तय = निवारय। तद्विधः=तादृशो हरः, पूर्वोक्तसकलदोषाधिष्ठानभूत इत्यर्थः, क्व=कुत्र, पुण्यलक्षणा=प्रशस्तभाग्यचिह्ना, सामुद्रिकोक्तसकलवधूलक्षणपरिपूर्णेत्यर्थः। त्वं च = भवती च, क्व=कुत्र। युवयोर्महानेव विशेष इत्यर्थः। साधुजनेन=सज्जनेन, श्मशानशूलस्य=पितृवनशङ्कोः, वधारोपणशूलस्येत्यर्थः। वैदिकी= वेदोक्ता, यूपसत्क्रिया = यूपसंस्कारः, न अपेक्ष्यते = न इष्यते।

व्युत्पत्तिः—असदीप्सितात्=न सत् असत्=अकुशलोदर्कम्, तच्च तत् ईप्सितम् असदीप्सितं, तस्मात् असदीप्सितात्। तद्विधः = सा = पूर्वोक्ता, विधा = प्रकारः, यस्य स तद्विधः। 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः। पुण्यलक्षणा = पुण्यानि लक्षणानि यस्याः सा पुण्यलक्षणा। 'स्याद्धर्ममन्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। साधुजनेन = साधुश्चासौ जनः साधुजनः तेन साधुजनेन। 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाऽभिधेयवत्' इति विश्वः। श्मशानशूलस्य = श्मशानस्य शूलं श्मशानशूलं तस्य श्मशानशूलस्य। 'श्मशानं स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः। वैदिकी = वेदे भवा वैदिकी, भवार्थे ठञ्। 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी' इत्यमरः। यूपसत्-

क्रिया = सती चाऽसौ क्रिया सक्रिया, यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृत-दारुविशेषः। तस्य सक्रिया = प्रोक्षणाऽभ्युक्षणादिसंस्कारः। अत्र सादृश्यनिमित्ताऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

भावार्थः—अतस्त्वं हरप्राप्तिरूपादनिष्टमनोरथाद आत्मनो मनो निवारय। पूर्वोक्तसकलदोषाधिष्ठानभूतः स हरः क्व, सामुद्रिकोक्तसकलवधूलक्षणपरिपूर्णा त्वञ्च क्व, यथा वैदिकत्वादलौकिकी यूपसक्रिया विशिष्टयज्ञीयप्रयोगयोग्ययूपयोग्या, न वध्यारोपणशूलयोग्या, तथा पुण्यलक्षणत्वान्महाभाग्यगुणयोगिनी त्वमपि स्वर्गादिभोगयोग्यतादृशगुणविशिष्टपुरुषयोग्यैव, न श्मशानाश्रयहरयोग्येति भावः।

भाषा—अतः तुम हरप्राप्ति की इच्छा को छोड़ो। पूर्वोक्त दोषावली से युक्त हर कहाँ और सर्वथा सुलक्षणयुक्ता स्त्री तुम कहाँ? जैसे वेदोक्त यज्ञीय यूपसंस्कार श्मशान-शूल का नहीं हो सकता, वैसे ही तुम जैसी सौभाग्यशालिनी स्त्री का संयोग श्मशानवासी शङ्कर से नहीं होना चाहिये।

इत्थमपरमार्थब्रह्मचारिणा सपरिहासमभिहितायाः पार्वत्याः वृत्तान्तमाह—

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

प्रतिकूल द्विज को लख अधर कँपने लगा दुखमय हिया।
निज अरुण दृग को क्रोध से भ्रूभङ्गमय तिरछा किया॥

अन्वयः—इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया तया उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभ्रूलतं यथा तथा तिर्यक् आहिते।

व्याख्या—इति = इत्थं, द्विजातौ = द्विजे, ब्रह्मचारिणीत्यर्थः। प्रतिकूलवादिनि= अप्रियभाषिणि सति, प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया=चञ्चलोष्ठाऽनुमेयक्रोधया, तया= पार्वत्या, उपान्तलोहिते = प्रान्तरक्ते, विलोचने=नेत्रे, विकुञ्चितभ्रूलतं = कुटिलितभ्रूलतं यथा तथा, सभ्रूभङ्गमित्यर्थः। तिर्यक् = साचि, आहिते = निहिते।

व्युत्पत्तिः—द्विजातौ = द्वे जाती यस्य स द्विजातिः, तस्मिन् द्विजातौ, 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते' इति स्मरणाद्। प्रतिकूलवादिनि = प्रतिकूलं वदतीति प्रतिकूलवादी, तस्मिन् प्रतिकूलवादिनि; णिनिप्रत्ययः। प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया=प्रवेपते इति प्रवेपमानः,'टुवेपृ कम्पने'इति धातोः शानच्। 'आने मुक्' इति मुगागमः। प्रवेपमानश्चाऽसौ अधरः प्रवेपमानाऽधरः, तेन लक्ष्यः प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यः, स कोपः यस्याः सा प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपा, तया प्रवेपमानाधरलक्ष्य-

कोपया, 'कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः। उपान्तलोहिते=उपान्तयोः लोहिते उपान्तलोहिते। विकुञ्चितभ्रूलतं = भ्रुवौ एव लते भ्रूलते, विशेषेण कुञ्चिते विकुञ्चिते, ते भ्रूलते यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, विकुञ्चितभ्रूलतम्।

भावार्थः—इत्थं ब्राह्मणे स्वप्रतिकूलवचने सति कम्पमानाधरोष्ठलक्ष्यक्रोधया पार्वत्या कोपवशादपाङ्गरक्ते स्वस्य नयने तन्मुखादनादरेण निर्वर्त्य सभ्रूभङ्गं यथा स्यात्तथा तिर्यक् प्रसारितकनीनिके अकारिषातामिति भावः।

भाषा—इस प्रकार ब्राह्मण का प्रतिकूल वचन सुनकर पार्वती का क्रोध से अधरोष्ठ काँपने लगा। और वह आंखें लाल कर घृणा तथा क्रोध के कारण वक्रदृष्टि से उसको अनादरपूर्वक देखने लगी।

अथ पार्वत्याः प्रतिवचनप्रस्तावमाह—

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम्।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

बोली उमा है जानते शिव को न ईर्ष्या से जरें।
जड़ साधु के दुर्बोधहेतुक चरित की निन्दा करें॥

अन्वयः—अथ एनम् उवाच। त्वं परमार्थतः हरं न वेत्सि नूनं, यतः माम् एवम् आत्थ। मन्दाः अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति।

व्याख्या—अथ=अनन्तरम्, एनं = ब्रह्मचारिणम्, उवाच=अब्रवीच्च। 'त्वं, परमार्थतः = तत्त्वतः, हरं=शंकरं, न वेत्सि=न जानासि, नूनं = निश्चयेन। यतः= यस्माद्धेतोः, मां = पार्वतीम्, एवम् = इत्थम्, आत्थ=ब्रवीषि। मन्दाः = मूढाः, अलोकसामान्यम् = अनितरजनसाधारणम्, अचिन्त्यहेतुकम्=दुर्बोधकारणकं, महात्मनां=महाऽनुभावानां, चरितं=चरित्रं, द्विषन्ति = दूषयन्ति।

व्युत्पत्तिः—परमार्थतः=परमश्चाऽसौ अर्थः परमार्थः, तस्मात् परमार्थतः, पञ्चम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। आत्थ='ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति 'आहस्थः' इति च सूत्राभ्यां रूपसिद्धिः। मन्दाः = 'मूढाऽज्ञपाऽपटुर्निर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः। अलोकसामान्यं= लोकेषु सामान्यं लोकसामान्यं, 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। न लोकसामान्यम् अलोकसामान्यं, तत्। अचिन्त्यहेतुकं=चिन्तयितुं शक्यः चिन्त्यः न चिन्त्यः अचिन्त्यः, स हेतुर्यस्य तत् अचिन्त्यहेतुकं तत्, समासाऽन्तः कप्। 'हेतुर्ना कारणं बीजम्'

इत्यमरः। महात्मनां = महान् आत्मा येषां ते महात्मानः, तेषां महात्मनाम्। द्विषन्ति 'द्विष् अप्रीतौ' इति धातोर्लट्।

भावार्थः—एनं ब्रह्मचारिणं जगाद च त्वं महेश्वरं तत्त्वतो न जानासि नूनं, यतो मामुत्करीत्या तत्स्वरूपं ब्रवीषि। परमार्थज्ञानहीना मूढा अवाङ्मनसगोचरं महानुभावानां चरित्रम् 'अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते' इति न्यायेन निन्दन्तीति भावः।

भाषा—और उससे बोली, तुम महेश को भली-भांति नहीं जानते हो। नहीं तो तुम उनके विषय में मुझ से वैसा न बोलते। परमार्थज्ञानहीन मूर्ख लोग ही अवाङ्मनसगोचर महानुभावों के चरित्र पर आक्षेप करते हैं।

सम्प्रति 'अमङ्गलाऽभ्यासरतिम् ५।६५' इत्यादुक्तं दूषणसमूहं परिहर्तुमारभते—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
किमेभिराशोपहताऽऽत्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

करणार्थ दुख को दूर उत्सुक विभव के मङ्गल करें।
पालन-प्रवीण निरीह तृष्णा रहित क्यों मङ्गल करें॥

अन्वयः—विपत्प्रतीकारपरेण भूतिसमुत्सुकेन वा मङ्गलं निषेव्यते। जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः आशोपहताऽऽत्मवृत्तिभिः एभिः किम् प्रयोजनम्?

व्याख्या—विपत्प्रतीकारपरेण = आपत्परिहाराऽर्थिना, भूतिसमुत्सुकेन वा = ऐश्वर्यकामेन वा, मङ्गलं = कल्याणजनकं वस्तु, निषेव्यते = सेव्यते। जगच्छरण्यस्य = लोकशरणसाधोः, निराशिषः = निरभिलाषस्य, सतः = सत्पुरुषस्य, हरस्येत्यर्थः। आशोपहतात्मवृत्तिभिः = तृष्णादूषिताऽन्तःकरणवृत्तिभिः, एभिः = मङ्गलैः, किं प्रयोजनम्? = न किमपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—विपत्प्रतीकारपरेण=प्रतीकरणं प्रतीकारः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्प्रत्ययः। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः। विपदः प्रतीकारः विपत्प्रतीकारः, तस्मिन् परः=तत्परः, इति विपत्प्रतीकारपरः, तेन विपत्प्रतीकारपरेण। 'विपत्त्यां विपदापदौ' इत्यमरः। भूतिसमुत्सुकेन = भूतौ समुत्सुकः भूतिसमुत्सुकः, तेन भूतिसमुत्सुकेन। जगच्छरण्यस्य=शरणे=रक्षणे, साधुः शरण्यः, 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। जगतः शरण्यः जगच्छरण्यः, तस्य जगच्छरण्यस्य। निराशिषः=निर्गतः आशीर्यस्मात्स निराशीः, तस्य निराशिषः। 'आशीरगदंष्ट्रायां विप्रवाभ्याऽभिलाषयोः' इति शाश्वतः। सतः=

अस्तीति सन्, तस्य सतः। आशोपहतात्मवृत्तिभिः=आशया उपहता आशोपहता, आत्मनः वृत्तिः, आत्मवृत्तिः, आशोपहता आत्मवृत्तिः येषां तानि आशोपहतात्मवृत्तीनि, तैः आशोपहतात्मवृत्तिभिः। पूर्वं 'मङ्गलम्' इत्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वात् 'एभिः' इति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते।

भावार्थः—अनर्थपरिहारार्थिना महैश्वर्यकामेन वा जनेन गन्धमाल्यादिकं मङ्गलं निषेव्यते। लोकत्रयरक्षकस्य निरभिलाषस्य च तृष्णादूषितान्तःकरणवृत्तिभिरेभिर्मङ्गलैः किम्प्रयोजनम्। न किमपीति भावः।

भाषा—अमङ्गल दूर करने के हेतु, अथवा ऐश्वर्य की वासना से ही मनुष्य गन्धादि माङ्गलिक पदार्थों का सेवन करता है; परन्तु लोकत्रयरक्षक तथा कामना-वासना से रहित शङ्कर के लिये उन सब वस्तुओं से क्या प्रयोजन है?

अथ महेश्वरस्यापरिच्छेद्यत्वप्रतिपादनेनावस्तुनिर्बन्धपरत्वमात्मनः परिहरति—

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः॥ ७७॥

धन-हीन शिव धन-हेतु मरघट-वास जगपति हैं वही।
याथार्थ्यविद कोई न है वे भीम, शिव भी, हैं वही॥

अन्वयः—सः अकिञ्चनः सन् सम्पदां प्रभवः, पितृसद्मगोचरः सन् त्रिलोकनाथः, भीमरूपः सन् शिवः, इति उदीर्यते। अतः पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति।

व्याख्या—सः = हरः, अकिञ्चनः सन् = दरिद्रो भवन्, सम्पदां = सम्पत्तीनां, प्रभवः=कारणं; पितृसद्मगोचरः सन् = श्मशानाऽऽश्रयो भवन्, त्रिलोकनाथः = लोकत्रयपतिः; भीमरूपः सन् = भयङ्कराकारो भवन्, शिवः = सौम्यरूपः, इति उदीर्यते = इत्युच्यते। अतः = अस्मात्कारणात्, पिनाकिनः = हरस्य, याथार्थ्यविदः = तत्त्ववेत्तारः, न सन्ति = न विद्यन्ते।

व्युत्पत्तिः—अकिञ्चनः=नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः। सम्पदां = 'सम्पदादिभ्यश्च' इति क्विप्। 'अथ सम्पदि। सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः। प्रभवः = प्रभवति अस्मादिति प्रभवः, 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययः। पितृसद्मगोचरः = पितॄणां सद्म पितृसद्म, तत् गोचरः = यस्य स पितृसद्मगोचरः। त्रिलोकनाथः = त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः, 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति उत्तरपदसमासः। भीमरूपः=भीमं रूपं यस्य स भीमरूपः, 'दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम्' इत्यमरः। पिनाकिनः=पिनाकः अस्योऽ-

स्तीति पिनाकी, तस्य पिनाकिनः । याथार्थ्यंविदः=यथाभूतः अर्थः यथार्थः, 'सुप्सुपा' इति समासः, यथार्थस्य भावः याथार्थ्यं, तत् विदन्तीति याथार्थ्यविदः ।

भावार्थः—स हरः दरिद्रः सन्नपि महैश्वर्याणामुद्भवस्थानमस्तीति, श्मशाननिलयः सन्नपि त्रयाणां लोकानां नाथ इति, भयङ्कराकारः सन्नपि शान्तस्वरूप इति च पुराणेषु गीयते । त्रैलोक्ये कः पुमान् महेश्वरं वस्तुत्वावस्तुत्वाभ्यां परिच्छेत्तुं समर्थोऽस्ति । न कोऽपीति भावः ।

भाषा—हर दरिद्र होने पर भी महान् ऐश्वर्य के उत्पादक हैं । श्मशानवासी होते हुए भी त्रिलोकनाथ हैं । भयानक आकृति होने पर भी शान्तस्वरूप हैं । इस प्रकार पुराण उनके विषय में कहता है । शङ्कर के वास्तविक स्वरूप को जानने वाला तीनों लोकों में कोई नहीं है ।

महादेवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नाऽस्तीत्याशयेनाह—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाऽजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

भूषण भुजग, पट गज, अजिन-धारी, कपाली हों तथा ।
हो शशि शिरोभूषण, न कोई जानता वे हैं यथा ॥

अन्वयः—विश्वमूर्तेः वपुः विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा, गजाऽजिनाऽऽलम्बि दुकूलधारि वा, कपालि वा अथवा इन्दुशेखरं स्यात, इति न अवधार्यते ।

व्याख्या—विश्वमूर्तेः=त्रैलोक्यात्मकस्य, शिवस्येत्यर्थः । वपुः=शरीरं, विभूषणोद्भासि=अलङ्कारद्योति, स्यादिति शेषः, एवं सर्वत्र बोध्यम् । पिनद्धभोगि वा=पद्धभुजङ्गमं वा, गजाऽजिनालम्बि=हस्तिचर्मालम्बि, दुकूलधारि वा=क्षौमधारकं वा, कपालि वा=कपालयुक्तं वा, अथवा=यद्वा, इन्दुशेखरं स्यात्=चन्द्रमुकुटं भवेत्, इति, न अवधार्यते=न निर्धार्यते । ईदृक्तया निश्चेतुं न पार्यते इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विश्वमूर्तेः=विश्वं मूर्तिर्यस्य स विश्वमूर्तिः, तस्य विश्वमूर्तेः । अनेन पदद्वयस्य परमेश्वरविवर्तत्वमुक्तम् । विभूषणोद्भासि=विशिष्टानि भूषणानि विभूषणानि 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः । विभूषणैः उद्भासते तच्छीलं विभूषणोद्भासि, 'भास दीप्तौ' इति धातोः णिनिप्रत्ययः । पिनद्धभोगि=भोगः अस्याऽस्तीति भोगी, 'अहेः शरीरं भोगः स्यात्' इति, 'उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाऽशनः' इति धामरः । पिनद्धः भोगो यस्मिन् तत् पिनद्धभोगि, 'यष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुप-

सर्गयोः' इत्यकारलोपः। पिनद्धेति अपिपूर्वकात् 'णह् बन्धने' इति धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः। गजाजिनालम्बि = गजस्य अजिनं गजाजिनं तत् आलम्बते तच्छीलं गजाजिनालम्बि। दुकूलधारि=दुकूलं धारयतीति दुकूलधारि। कपालि = कपालम् अस्याऽस्तीति कपालि, इनिप्रत्ययः। 'स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः। इन्दुशेखरम्=इन्दुः शेखरः यस्य तत् इन्दुशेखरम्।

भावार्थः—त्रैलोक्यात्मकस्याष्टमूर्तेः शरीरं कटकमुकुटादिभिरलङ्कारैरुपशोभितमथवा सर्पवेष्टितम्, अलौकिकेन गजचर्मणालंकृतमाहोस्वित् लौकिकेन दुकूलेनाऽलङ्कृतं ब्रह्मशिरःकपालधारि चन्द्रशेखरं वेति, केनापि निश्चेतुं न शक्यत इति भावः।

भाषा—त्रैलोक्यात्मक अष्टमूर्त्ति शिव का शरीर सर्प से वेष्टित है या अलङ्कारों से भूषित है, उनका परिधान गजचर्म है या दुकूल है, वह ब्रह्मशिरःकपालधारी है, या चन्द्रशेखर है, यह कोई नहीं जान सकता।

'अयुक्तरूपं किमतः परं वद ५।६९' इति श्लोकोक्तं परिहरति—

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये।
तथा हि नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

पा संग शिव का ही चिता का पूत रज होता सदा।
नृत्यान्त पतित सु-भस्म सुर शिर से लगाते सर्वदा॥

अन्वयः—तदङ्गसंसर्गम् अवाप्य चिताभस्मरजः विशुद्धये कल्पते ध्रुवं, तथा हि—नृत्याभिनयक्रियाच्युतं तत् अम्बरौकसां मौलिभिः विलिप्यते।

व्याख्या—तदङ्गसंसर्गम्=शिवशरीरसम्पर्कम्, अवाप्य=प्राप्य, चिताभस्मरजः=चितिभसितधूलिः, विशुद्धये=विशुद्धयै, कल्पते=अलं पर्याप्नोति, ध्रुवं = निश्चयेन। तथा हि = प्रसिद्धम् एव, नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं = ताण्डवाभिनयकर्मपतितं, तत्=चिताभस्मरज इति शेषः, अम्बरौकसां = दिवौकसां, देवानामित्यर्थः। मौलिभिः=शिरोभिः, विलिप्यते=ध्रियते।

व्युत्पत्तिः—तदङ्गसंसर्गम् = तस्य = शिवस्य, अङ्गं = शरीरं तदङ्गं तस्य संसर्गः तदङ्गसंसर्गः तं तदङ्गसंसर्गम्। चिताभस्मरजः = चितायां भस्म चिताभस्म, तदेव रजः चिताभस्मरजः। विशुद्धये=विशिष्टा शुद्धिः विशुद्धिः, तस्यै विशुद्धये, 'कल्पते' इति अलमर्थयोगात् 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च' इति चतुर्थी। नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतं=नृत्ये=ताण्डवे, अभिनयः = अर्थस्यैकचेष्टाविशेषः, नृत्या-

भिनयः, 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः। नृत्याऽभिनय एव क्रिया नृत्याऽभिनयक्रिया, तया च्युतं नृत्याभिनयक्रियाच्युतम्। अम्बरौकसाम् = अम्बरम् एव ओकः येषां ते अम्बरौकसः, तेषाम् अम्बरौकसाम्।

भावार्थः—चिताभस्मकणोऽपि महेश्वरशरीरसम्बन्धं सम्प्राप्य निश्चयेन शुद्धिकरो भवति। यतो नयनाभिनयव्यापारपतितं तत् चिताभस्मरजो देवानां शिरोभिर्धार्यते। यदि चिताभस्मरजः परमेश्वरशरीरस्पर्शलाभात् पावनं नाऽभविष्यत्, तर्हि तस्य नृत्यसमये पतितमेतद्भराः शिरोभिर्नाऽहरिष्यधिति भावः।

भाषा—चिताभस्म भी महेश के शरीरस्पर्श से दूसरे को शुद्ध करनेवाला हो जाता है। क्योंकि उनके ताण्डव नर्त्तन के समय शरीर से पतित उस चिताभस्म को श्रद्धा के साथ देवता लोग अपने मस्तक पर धारण करते हैं।

यदुक्तं 'दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ५।७२' 'इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना १।७०' इत्यादि च, तत्रोत्तरमाह—

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

ऐरावतारोही वृषारोही-चरण पर गिर सदा।
विकसित कुसुम से कल्पतरु के लाल करते सर्वदा॥

अन्वयः—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः वृषा असम्पदः वृषेण गच्छतः तस्य पादौ मौलिना उपगम्य विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गुली करोति।

व्याख्या—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः = मदस्रावि दिग्गजयानः, ऐरावतेन गच्छन् इत्यर्थः, वृषा=देवेन्द्रः, असम्पदः=सम्पद्रहितस्य, दरिद्रस्येत्यर्थः। वृषेण=वृषभेण, गच्छतः = गमनकर्तुः, वृषमारूढस्येत्यर्थः। तस्य महेश्वरस्य, पादौ = चरणौ कमं, मौलिना=मस्तकेन, उपगम्य=प्राप्य, प्रणम्येत्यर्थः। विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाऽङ्गुली= विकसितमन्दारवृक्षकुसुमपरागरक्ताऽङ्गुली, करोति=विदधाति।

व्युत्पत्तिः—प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः=प्रकर्षेण भिन्नः प्रभिन्नः, दिशः वारणः दिग्वारणः। प्रभिन्नः=मदस्रावी, दिग्वारणः=ऐरावतः, वाहनं = यानं, यस्य स प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः। त्रिपदबहुव्रीहिः। वृषा='वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। असम्पदः=अविद्यमाना सम्पत् यस्य सः असम्पत्, तस्य असम्पदः, 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति नञ्बहुव्रीहिः। गच्छतः=गच्छतीति गच्छन्, तस्य गच्छतः, शतृप्रत्ययः। विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली=मन्दारस्य कुसुमानि मन्दारा-

णि, विनिद्राणि च तानि मन्दाराणि विनिद्रमन्दाराणि, तेषां रजांसि विनिद्रमन्दाररजांसि, तैः अरुणाः विनिद्रमन्दाररजोरुणाः, ताः अङ्गुलयः ययोस्तौ विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली, तौ। 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः।

भावार्थः—मदोन्मत्तैरावतवाहनोऽपि देवेन्द्रो दरिद्रस्य वृषभारूढस्य तस्य हरस्य चरणौ किरीटिना मस्तकेन प्रणम्य विकसितमन्दारवृक्षकुसुमपरागरक्तवर्णाङ्गुली विदधाति। तस्मो न वृषवाहनत्वं परिहासास्पदमिति भावः।

भाषा—ऐरावतवाहन इन्द्र भी उस वृषभारूढ हर के चरण पर अपने सकिरीट मस्तक को अवनत करता है, तथा मन्दारवृक्ष के पुष्परज से हर के चरणों को सर्वदा रञ्जित करता है।

एवञ्च त्वदुक्तं सर्वमसमीचीनम्, किञ्चित्तु घुणाक्षरन्यायेन समीचीनमापतितमित्याह-

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम्।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

दूषण बताने में मुझे दी एक बात भली बता।
जो ब्रह्म का भी हेतु उसके जन्म कुल का क्या पता ॥

अन्वयः—च्युतात्मना दोषं विवक्षता अपि त्वया ईशं प्रति एकं साधु भाषितम्। यम् आत्मभुवः अपि कारणम् आमनन्ति, स कथं लक्ष्यप्रभवः भविष्यति।

व्याख्या—च्युतात्मना=नष्टस्वभावेन, अत एव, दोषं=दूषणं विवक्षता अपि वक्तुमिच्छता अपि, त्वया=भवता, ईशं प्रति=हरं प्रति, एकं=वस्तु, 'अलक्ष्यजन्मता' इत्येतत् वचनमित्यर्थः। साधु=समीचीनं, भाषितम्=उक्तं, कुतः, यम्=महेश्वरम्, आत्मभुवः अपि=ब्रह्मणः अपि, कारणं=निदानम्, आमनन्ति=उदाहरन्ति। श्रुतयः इति शेषः। सः=ईश्वरः, कथं=केन प्रकारेण, लक्ष्यप्रभवः=लक्ष्यजन्मा, भविष्यति=भवित्ता। न कथमपीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—च्युतात्मना=च्युतः आत्मा यस्य स च्युतात्मा, तेन च्युतात्मना, 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्त्म च' इत्यमरः। विवक्षता=वक्तुम् इच्छन् विवक्षन्, तेन विवक्षता। आत्मभुवः—आत्मनैव भवतीति आत्मभूः, तस्य आत्मभुवः 'ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः' इत्यमरः। कारणं='हेतुर्ना कारणं बीजं निदानम्' इत्यमरः। लक्ष्यप्रभवः=लक्ष्यः प्रभवः यस्य सः लक्ष्यप्रभवः।

भावार्थः—केवलं दोषमेव वक्तुमिच्छताऽपि नष्टस्वभावेन त्वया परमेश्वरमुद्दिश्यैकं

वस्तु सम्यगुक्तम् । वेदाः यं महेश्वरं ब्रह्मणोऽपि स्रष्टारं वदन्ति, स परमेश्वरः कथ-जन्मा कथं भविष्यति ? न कथमपीति भावः ।

भाषा—केवल दोषदर्शन-बुद्धि से प्रेरित होकर दुश्चरित्र तुमने जो कुछ हर के विषय में कहा, उस में भी एक वाक्य तुमने ठीक ही कहा । वेद जिस महेश्वर को ब्रह्मा का भी सृष्टि-कर्ता कहते हैं, उस महेश्वर की उत्पत्ति कैसे मालूम हो सकती है ?

अथ पुनरपि ब्रह्मचारिणो वचनोद्योगमाशङ्क्य तद्वचनस्य द्वारमेवावृणोति—

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममाऽत्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

बस कीजिये जैसा सुना हो ठीक पर मम मन वहीं ।
जो कामवृत्ति उन्हें तनिक परवाह निन्दा की नहीं ॥

अन्वयः—(अथवा) विवादेन अलं, सः त्वया यथा श्रुतः, अशेषं तथाविधः अस्तु, मम मनः अत्र भावैकरसं स्थितं, कामवृत्तिः वचनीयं न ईक्षते ।

व्याख्या—(अथवा = यद्वा) विवादेन = कलहेन, अलं = पर्याप्तम्, सः=ईश्वरः त्वया=भवता, यथा = येन प्रकारेण, श्रुतः = आकर्णितः, अशेषं = कात्स्न्येन, तथा-विधः=तादृशः, अस्तु = भवतु । मम = मदीयं, मनः = चित्तम् , अत्र = महेश्वरे, भावैकरसम्=अभिलाषैकपक्षपाति, हरविषयाभिलाषमात्रतत्परमित्यर्थः । स्थितं = वृत्तं । तथा हि, कामवृत्तिः = स्वेच्छाव्यवहारः, वचनीयं=निन्दाम् , अस्थानप्रस-ङ्गोऽपवादमित्यर्थः । न ईक्षते = न विचारयति । न हि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकापवादात् बिभ्यतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—विवादेन = विरुद्धो वादः विवादः, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'विवादो व्यवहारः स्यात्' इत्यमरः । अशेषं=यथा तथा क्रियाविशेषणम् । 'विश्व-मशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाऽखिलानि निःशेषम्' इत्यमरः । तथाविधः=तथा विधा यस्य स तथाविधः । भावैकरसं = भावः = अभिलाषः, तत्र एकः रसः = पक्षः, यस्य तत् भावैकरसं, कामवृत्तिः कामस्य वृत्तिः कामवृत्तिः ।

भावार्थः—अथवा कलहेनालम् . स हरो भवता येन प्रकारेण श्रुतः, साकल्येन तथाप्रकार एवास्तु । अत्र हरे तद्विषयाभिलाषमात्रतत्परं मे हृदयं निश्चलमस्ति । स्वेच्छाव्यवहारी लोकापवादं न विचारयतीति भावः ।

भाषा—अथवा कलह का क्या प्रयोजन है ? तुमने जिस प्रकार हर को प्रमाणित किया, यदि हर ऐसा भी हो तो भी मेरा हृदय उन्हीं पर निश्चल है । स्वच्छन्द कभी लोकापवाद से नहीं डरता ।

एवं निरस्तस्याऽपि कपटब्रह्मचारिणः पुनरपि वचनोद्योगं दृष्ट्वा सखीमाह—

निवार्यतामालि ! किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराऽधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

स्फुरितोष्ठ बटु को सखि ! हटा कुछ मत कहे उससे कहो ।
सुजनापवादी हीन श्रोता भी अधिक होता अहो ॥

अन्वयः—हे आलि ! स्फुरितोत्तराधरः पुनः किमपि विवक्षुः अयं वटुः निवार्यतां, तथा हि यः महतः अपभाषते न केवलं स एव पापभाक्, अपि तु तस्माद् यः शृणोति, सोऽपि पापभाक् भवति ।

व्याख्या—हे आलि = हे सखि, स्फुरितोत्तराधरः = स्फुरणभूयिष्ठोष्ठः, पुनः = भूयः, किमपि = किञ्चिदपि, विवक्षुः = वक्तुमिच्छुः, अयम् = एषः, वटुः = वाचाटः, तिरस्कारव्यञ्जकं पदमेतत् । निवार्यताम्=अपसार्यताम्, आश्रमाद् बहिर्भागे निस्सार्यतामित्यर्थः । तथा हि, यः = पुरुषः, महतः = पूज्यान्, अपभाषते = अपवदति, न केवलं, सः = अपवादकर्त्ता, एव पापभाक् = पापीयान्, अपि तु—तस्मात्=अपभाषमाणात् पुरुषात्, यः श्रोता, शृणोति = आकर्णयति, सोऽपि = श्रोताऽपि, पापभाक्=पापीयान्, भवतीति शेषः ।

व्युत्पत्तिः—आलि = 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । स्फुरितोत्तराधरः = स्फुरितेन उत्तरः इति स्फुरितोत्तरः, सः अधरः = ओष्ठः यस्य स स्फुरितोत्तराधरः । विवक्षुः वक्तुमिच्छुः विवक्षुः, सन्नन्तात्, 'वच् परिभाषणे' इति धातोः उप्रत्ययः । पापभाक्=पापं भजतीति पापभाक्, भजेर्विनः प्रत्ययः ।

मनुरप्येवमाह—

'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥' इति (२-२००)

वस्तुतस्तु वक्त्रपेक्षया श्रोतुः पापाधिक्यं भवति । कुत इति चेत्, श्रूयताम् । श्रोतरि श्रवणोत्सुके सति वक्ता सविस्तरं वदतीति लोकस्वभावः । नेत्रवक्त्रविकारादिभिः श्रोतुः कोपावगमे सति ततोऽधिकं न वदतीति दुर्जनानां स्वभावः । तस्माच्छ्रोतुरपि पापवचनस्य कारयितृत्वमवश्यं भवत्येवेत्यर्थः ।

भावार्थः—हे सखि ! कम्पिताधरोष्ठोऽयं वाचालः किमप्यन्यद्वक्तुमिच्छति, अतो बहिर्निस्सार्यताम् । यो महाजनान् निन्दति न केवलं स एव पापीयान् भवति, अपि तु यस्तस्मात् महाजननिन्दकात् पुरुषात् महाजननिन्दावचनं शृणोति, सोऽपि पापीयान् भवतीति भावः ।

भाषा—हे सखि! इसके ओष्ठपुट स्फुरित देखकर मालूम होता है, कि यह वाचाल फिर भी कुछ कहना चाहता है। अतः इसको बाहर निकाल दो। महाजनों का निन्दाकारी ही केवल पापी नहीं होता, अपितु जो उस निन्दा को सुनता है उसे भी पाप लगता है।

अथ 'गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः' इति मनुवचनानुसारिणीं पार्वत्याः परमार्थस्मरणपुरस्सरीं प्रवृत्तिमाह—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समालालम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

मैं ही चलूँ कुच भिन्नवल्कल पार्वती ने चल दिया।
निज रूप धर वृषराज-केतन ने उमा को धर लिया॥

अन्वयः—'अथवा इतः गमिष्यामि' इति वादिनी स्तनभिन्नवल्कला बाला चचाल। वृषराजकेतनश्च स्वरूपम् आस्थाय कृतस्मितः सन् तां समालालम्बे।

व्याख्या—अथवा=पक्षान्तरे, इतः=अस्मात् प्रदेशात्, गमिष्यामि=गच्छामि, इति=एवं, वादिनी = वदन्ती, स्तनभिन्नवल्कला = कुचलग्नत्वचीरा, स्तनगलितस्तनावरणवल्कलेत्यर्थः। बाला = युवतिः, पार्वतीत्यर्थः। चचाल=चलितवती त्वरितं गन्तुमारेभे इत्यर्थः। वृषराजकेतनश्च = वृषभध्वजश्च, महेश्वरश्च इत्यर्थः। स्वरूपं=स्वाकारम्, आस्थाय = आश्रित्य, ब्रह्मचारिवेषपरित्यागपूर्वकमात्मनः स्वरूपमवलम्ब्येत्यर्थः। कृतस्मितः = विहितेषद्धास्यः सन्, तां = पार्वतीं, समालालम्बे=जग्राह।

व्युत्पत्तिः—वादिनी = वदतीति वादिनी। स्तनभिन्नवल्कला = भिन्नं वल्कलं यस्याः सा भिन्नवल्कला, स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला, स्तनभिन्नवल्कला। वृषराजकेतनः = वृषाणां राजा वृषराजः, 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति समासाऽन्तष्टच्। वृषराजः केतनं यस्य स वृषराजकेतनः, कृतस्मितः = कृतं स्मितं येन स कृतस्मितः।

अत्र 'च' शब्देन क्रियायौगपद्यलक्षणः समुच्चयालङ्कारः प्रतिपाद्यते।
तथा चोक्तम्—

'गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये' इति।

भावार्थः—अथवा महेश्वरपरिवादपरस्याऽस्य वटोः सकाशादहमेव दूरतो गमिष्यामीति वदन्ती गमनसंरम्भवशात् स्तनगलितावरणवल्कला सा पार्वती त्वरितं गन्तुमारेभे। वृषभध्वजो ब्रह्मचारिवेषं परित्यज्यात्मनः स्वरूपमवलम्ब्य मन्दस्मितं कृत्वा तां पार्वतीं जग्राह चेति भावः।

भाषा—'अथवा मैं महेश्वर की निन्दा करने वाले इस वाचाल ब्राह्मणके सामने से दूर हो जाती हूँ' ऐसा कहकर गमन के वेग से जिसका उत्तरीय वल्कल हट गया ऐसी पार्वती जब जाने लगी, उसी समय महेश्वर ने भी ब्रह्मचारी के वेष को तजकर, स्वाभाविक स्वरूप से मुस्कुराते हुए पार्वती को रोककर पकड़ लिया।

इत्थमभिचिन्तितोपनते साक्षादेव दृष्टे मनोरथप्रियतमे महेश्वरे पार्वत्याः वृत्तमाह—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाऽङ्गयष्टि-
निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती।
मार्गाचलव्यतिकराऽऽकुलितेव सिन्धुः
शैलाऽधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

लख शम्भु को कँपने लगी भिगने लगी सिहरी थकी।
पथ अचल से व्याकुल नदी सम चल सकी न ठहर सकी॥

अन्वयः—तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाऽङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतं पदं तथैव उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया, मार्गाऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता सिन्धुः इव न ययौ, न तस्थौ।

व्याख्या—तं=महेश्वरं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, वेपथुमती=कम्पवती, सरसाऽङ्गयष्टिः= स्विन्नगात्री, 'महादेवदर्शनेन पार्वत्याः सात्त्विकभावोदयः' उक्तः। निक्षेपणाय= अन्यत्र विन्यासाय, उद्धृतम् = उत्क्षिप्तं, पदं = चरणम्, तथैव=तेनैव प्रकारेण, उद्वहन्ती=धारयन्ती, शैलाऽधिराजतनया=हिमालयात्मजा, पार्वतीत्यर्थः मार्गाऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता=अध्वपर्वतसमाहतिसम्भ्रमिता, सिन्धुरिव=नदीव, न ययौ= न जगाम, प्रियतमावलोकनकौतुकहर्षवशादित्यर्थः। न तस्थौ=न स्थितवती, लज्जयेति शेषः।

व्युत्पत्तिः—वेपथुमती='टुवेपृ कम्पने' इति धातोः 'ट्वितोऽथुच्' इति अथुच्प्रत्ययः। वेपथुः अस्या अस्तीति वेपथुमती, मतुप्प्रत्ययः, तदन्तात्स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्प्रत्ययः। सरसाऽङ्गयष्टिः=रसेन सहिता सरसा, अङ्गमेव यष्टिः अङ्गयष्टिः सरसा अङ्गयष्टिः यस्याः सा सरसाऽङ्गयष्टिः। पदं = 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः। उद्वहन्ती=उद्वहतीति उद्वहन्ती। शैलाऽधिराजतनया = अधिको राजा अधिराजः गतिसमासः। शैलानाम् अधिराजः शैलाऽधिराजः, तस्य तनया शैलाऽधिराजतनया। मार्गाऽचलव्यतिकराऽऽकुलिता = मार्गे अचलः मार्गाऽचलः, तस्य व्यतिकरः मार्गाऽचलव्यतिकरः, तेन आकुलिता मार्गाऽचलव्यतिकराकुलिता। सिन्धुः='देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः। ययौ='य

प्रापणे' इति धातोर्लिट्। 'आत औ णलः' इति णल औकारादेशः। तस्थौ = 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्लिट्। वसन्ततिलकावृत्तमेतत्।

अथ प्रकरणे नायिकागतां 'विवृण्वती शैलसुतापि भावम्' इत्यनेन दर्शितोद्दीपनानां व्रीडाहर्षादीनां व्यभिचारिभावानां समुन्मीलनं स्वावसरे कृतम्। 'हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः' इत्यादिना दर्शितोद्दीपनानां नायकगतानां सात्त्विकानां व्यभिचारिणां च भावानाम् 'अव्यक्षितहर्षलक्षणः' इत्यादिना समुन्मीलनं च कृतमिति द्रष्टव्यम्। ततश्च परस्परानुरागनिश्चयोत्तम्भितः परस्परास्थानिबन्धनः सम्भोगशृङ्गारः क्रमादितः परं प्रकर्षपदवीमारोहतीत्यवसेयम्।

भावार्थः—तं महेश्वरं साक्षादेवावलोक्य प्रियतमावलोकनजन्यकौतुकहर्षातिशयात् कम्पवती स्विन्नगात्री प्रदेशान्तरे निधानायोद्धृतमेकं चरणं तथैवोद्वहन्ती सा पर्वतराजपुत्री पार्वती प्रवाहमार्गेऽतर्कितशैलसम्पर्केण परवशीकृता नदीव न जगाम, नापि गमनोद्यमात् विरराम इति भावः।

भाषा—पार्वती महेश्वर को साक्षात् देखकर, प्रियतम दर्शन-जनित कम्प तथा प्रस्वेद से युक्त होती हुई, आगे रखने के लिये उठाये हुए चरण को उसी प्रकार धारण करती हुई, 'प्रवाहमार्ग में अकस्मात् पहाड़ आ जाने से रुकी हुई नदी के समान' न तो आगे जा सकी और न जाने के प्रयत्न को ही छोड़ सकी।

अथ प्रकृतस्य प्रयोज्योपावर्तनविधेः फलयोगं प्रदर्शयति—

अद्य प्रभृत्यवनताऽङ्गि ! तवाऽस्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते॥ ८६॥

शिव ने कहा तब दास हूं तप से खरीदा हूं गया।
क्लम तज दिया तपजन्य फल से क्लेश होता है नया॥

अन्वयः—'हे अवनताऽङ्गि ! अद्य प्रभृति तव तपोभिः क्रीतः दासः अस्मि' इति चन्द्रमौलौ वादिनि सति, सा अह्नाय नियमजं क्लमम् उत्ससर्ज। हि क्लेशः फलेन पुनः नवतां विधत्ते।

व्याख्या—हे अवनताऽङ्गि = हे पार्वति !, अद्यप्रभृति=अस्माद् दिनात् आरभ्य, तव = ते, तपोभिः=नियमैः, क्रीतः = स्वायत्तीकृतः, दासः = सेवकः, अस्मि, इति = इत्थं, चन्द्रमौलौ=शिवे, वादिनि=वदति सति सा = पार्वती, अह्नाय=सपदि, नियमजं = तपोजन्यं, क्लमं=क्लेशम्, उत्ससर्ज=तत्याज। फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः। हि = यस्मात्कारणात्, क्लेशः = दुःखं, फलेन=फलसिद्धया, पुनः = भूयः, नवतां = नूतनतां, विधत्ते = धारयति। पूर्ववदेव अखिलष्टतामापादयतीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—हे अवनताङ्गि=अवनतम् अङ्गं यस्याः सा अवनताङ्गी, तत्सम्बुद्धौ हे अवनताङ्गि !, अद्यप्रभृति = प्रभृतियोगात् अद्येति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते। दासः = 'दासु दाने' दासते = आत्मानं ददातीति दासः। चन्द्रमौलौ = चन्द्रः मौलौ यस्य स चन्द्रमौलिः, तस्मिन् चन्द्रमौलौ। वादिनि = वदतीति वादी, तस्मिन्वादिनि। अह्नाय = सपदि, 'आम्रेडितेष्वसाह्नायद्राङ्मंसुसपदि द्रुते' इत्यमरः। अत्राऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः। इदमपि वसन्ततिलकावृत्तम्।

भावार्थः—'हे विनीते पार्वति ! अद्यारभ्याहं तव तपोभिः क्रीतो दासोऽस्मी'ति शङ्करे वदति सति, सा पार्वती तत्क्षणे तपोजन्यं क्लेशं तत्याज। क्लेशः खलु फलसिद्धया पूर्वदेवाविलष्टतामापद्यतीति भावः।

भाषा—'हे विनीते पार्वति ! आज से मैं तुम्हारा तपसे क्रीत दास हूं' इस प्रकार शङ्कर का वचन सुनकर पार्वती उसी समय तपस्या के क्लेश से विरत हुई। काम सिद्ध हो जाने पर तकलीफ नहीं मालूम होती।

इति श्रीभारद्वाजगङ्गाधरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तपःफलोदयो
नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः।

सिद्धान्तकौमुदी-इन्दुमती टीका

प्रकरणानुसार हिन्दीव्याख्यात्मक परिशिष्ट नोट्स सहित

सम्पादक—पं० रामचन्द्रझा व्याकरणाचार्य

ख्यातिप्राप्त लघुकौमुदी-इन्दुमती टीका की तरह प्रश्नोत्तर रूप में सि० कौमुदी की छात्रोपयोगी इस इन्दुमती टीका के आलोक में ग्रन्थ की दुरूहता विलीन हो गयी है। इस टीका में सि० कौ० के सभी प्रष्टव्य स्थल, जो बहुवार परीक्षा में पूछे गये हैं उन-उन ई० वर्षों की क्रम-संख्याओं का निर्देश पूर्वक टीका लिखी गयी है और ननु-नच से सभी शंकाओं का समाधान कर दिया गया है। अब छात्रों को परीक्षाप्रश्नोत्तर-लेखनप्रकार लिखाने या रटाने की आवश्यकता नहीं पड़ेगी। द्वि० भाग शीघ्र, कार्यान्त प्र० भाग ६—००

कादम्बरी-कथामुखम्

'चन्द्रिका' संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्

बीसों वर्षों के अध्यापनानुभवी ख्यातिप्राप्त विद्वान् व्याख्याकार ने विभिन्न विश्वविद्यालयों की संस्कृत, हिन्दी, अँगरेजी परीक्षापाठ्य स्वीकृत कादम्बरी-कथामुख का यह सरल-सुबोध संस्करण परीक्षार्थी छात्रों और छात्राओं की आवश्यकताओं को ध्यान में रख कर प्रस्तुत किया है। अपने अध्ययनाध्यापन के अन्तराल में अनुभव किये गये अभावों की पूर्ति के लिये ही इस की व्याख्या नवीन पठन-पाठन के अनुरूप लिखी गयी है। ७—००

नागानन्द-नाटकम्

'कल्याणी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्

संस्कृत-हिन्दी व्याख्याएँ ऐसी सरलतम और विशद शैली में लिखी गयी हैं कि संस्कृत-हिन्दी दोनों प्रकार के पाठक इस संस्करण से लाभान्वित होंगे। प्रसंगवश आये हुए अलंकारों, छन्दों, एवं अन्तर्गत कथाओं के विषय में संक्षिप्त टिप्पणी भी लिखी गई है तथा अन्त के परिशिष्ट में नाटकीय पारिभाषिक शब्दकोष, नाटक में आये हुए शाश्वत सत्यपरक वाक्यों एवं सूक्तियों की संक्षिप्त व्याख्या भी की गयी है। भूमिका में कवि के विषय में विस्तार से प्रकाश डाला गया है। इस प्रकार यह संस्करण सभी संस्करणों से विलक्षण आकर्षक और छात्रोपयोगी है। ८—००

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-२२१००१